

7/3690

MEIE
KIRJANIKKE

IX

BERNARD KANGRO

KARL RISTIKIVI

EESTI
KIRJANIKE
KOOPERATIIV

EESTI
KIRJANIKE
KOOPERATIIV

A-49747II

MEIE KIRJANIKKE — 9

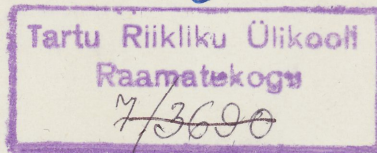

KARL RISTIKIVI
BERNARD KANGRO

Lühimonograafia

EESTI KIRJANIKE KOOPERATIIV

2

Copyright by Eesti Kirjanike Kooperatiiv AB

Printed in Sweden

Fack 1, Lund 3, Sweden

Skånska Centraltryckeriet, Lund 1967

149645

1.

Kotomaamme koko kuva, sen ystävälliset äidinkasvot olivat ainiaksi painuneet hänen sydämensä syvyyteen. See lause "Seitsmest vennast" on raiutud Aleksis Kivi mälestussambale Tuusulas, tema enda iseloomustamiseks. Ja iseloomustab see mitte ainult Kivi, vaid kõiki neid kirjanikke, kelle loomingu juured on kodupaigas. Sest on ka teisi, kelle püüe algusest peale on sellest eemale, "Ära-maale", nagu selle esimesena ristas August Sang. On neid, kellele nende päritolu miljöo on olnud ainult kammitsaks, mida nad hiljem kogu oma elu kestel on püüdnud lõhkuda. Nagu jagatakse linde pesahoidjaiks ja pesapõgenejaiks, nii võib seda teha ka kirjanikega. Kuigi siin, nagu igasuguse meelevaldse jagamise puhul, paljud kuuluvad nende hulka, kelles need kaks tungi kogu aeg võitlevad.

Kumba liiki kuulub Bernard Kangro, sellele on ta ise andnud vastuse koguteoses "Minu noorusmaa" pealkirja all "Tükike tõelisust":

"Olen sündinud ja inimhakatiseks sirgunud eesti talus, olen selle maailmaga paratamatult seotud ja jään selleks alatiseks. — — — Muidugi ma tean, et praegu ma ei saa Antsla jaamas rongilt maha astuda ja sammuma hakata otse lõuna suunas, kus madala metsaviiru taga peitub üks tuttav maa. Ma ei saa ka enam ajas tagasi sõita 20-ndatesse ega 30-ndatesse aastatesse, aga mingisuguses teises vormis ma teen seda ometi. Tükike tõelisust, kuigi erilaadset, asub seal — palake kindlat pinda selles rahutus, hajuvas maailmas. Mu Patmos, aga ka Thermopylai."

Kuigi pole õige alustada ülevaadet ühe kirjaniku elust ja loominguist sellise üldistava iseloomustusega — see peaks välja kasvama alles lõpulehekülgedel — on see siinkohal vajalik põhjenduseks, et

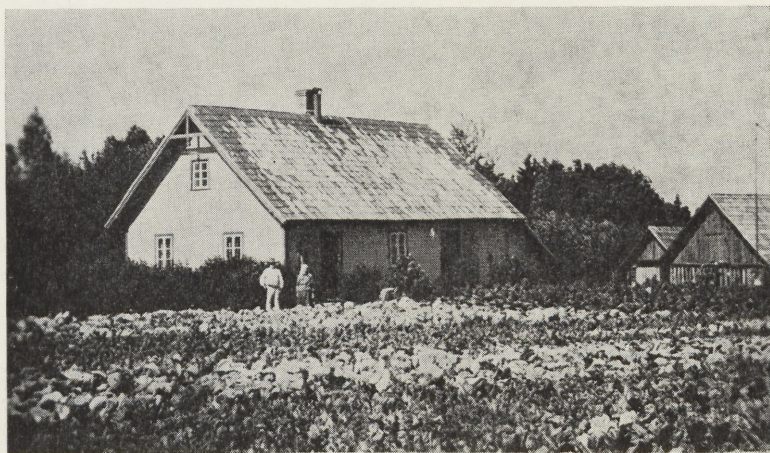
peatuda pikemalt Kangro lapsepõlvemaal. Ja kuigi nende ridade kirjutajal pole olnud võimalik seda maad oma silmaga näha, siis on vahest õigemgi lasta Kangrol endal kirjeldada oma kodukohta. Vaevalt võibki keegi kunagi näha teise silmadega. Laename jällegi eespool nimetatud teosest:

”See oli Võrumaa lääneosa, lai nõgu Karula-Kaika rahutu kuplistiku ja Urvaste-Sangaste kõrgendikkude vahel. Maastik pisut kinnine, metsaladvad vastu horisonti, põllud, niidud, sood, järved ja see osa ojade-jõgede süsteemist, mis Otepää kõrgustikult tulnuga ühinedes moodustas Väike-Emajõe jõgikonna. — — — See lõunapoolne kungasmaa, kus ühe mäekese tagant kerkib esile teine — ümmargused, äkiliste pervedega, lehtmetsasaludega kaunistatud, üksikute iidsete puudega harjadel, taludega mäekurudes, järvikute ja niidusorukestega, kiira-käära teedega ja äkiliselt avanevate vaadetega kaugele põhja poole Sangaste-Restu sinendavate mägedeni, ”Unistuste mäeni” —, on olnud mu pühapäeva-maaks.”

Nii, pühapäeva-maana võib see maastik tunduda maaliline ja isegi idülliline võrreldes Põhja-Eesti hoopis kargema ja melanhoolsema maastikuga, aga argipäev talus võis olla küllaltki tõsine — sellega on tutvust teinud kahtlemata kõik talulapsed.

Siin, Vana-Antsla vallas, Oeküla Rüütli talus, 3—4 kilomeetrit Antsla linnast (mis sel ajal oli veel alev), sündis Bernard Kangro 18. septembril 1910. Ta isa Andrus oli talu ostnud sajandi algul. Võis olla omamoodi rahuldus endisele talupojavõsule, külarätsepa kodutust elust tüdinenud mehele olla peremees talus, kus ta oma lapsepõlves karjapoisina oli teeninud. Ema Miina (sündinud Amos) tuli samast Urvaste kihelkonnast, Vastse-Antsla vallast, kus ta isa Samuel pidas talu ja ühtlasi sepaametit. Aga see esivanemaist, kes kõige reljeefsemalt jäi mitte ainult lapse, vaid ka hiljem kirjaniku meelde, oli vanaisa Jaan, kunagine metsavaht Litsmetsas, oma elupäevade lõpul Lustimõisa rehepapp. Ta elu lõpp oli olnud traagiline — ta hukkus põlevas rehes, ja räägiti hiljem, et ainult ta süda oli leitud tervena tuhast. Legendaarne minevik oli Kangro lapsepõlves perekonna pärimusena veel lähedal.

Kodutalu kirjeldamisel anname jällegi sõna kirjanikule endale: ”Rüütli — avara kummelise õuemuruga, õunapuuaiaga maja taga, aga ilma traditsiooniliste põliste õuepuudeta, põldudega kolmel pool, neljandal niit ja karjamaa, selle taga talu oma mets ja üleniidu põllumaa — asetses teistest taludest veidi eemal.” See kirjeldus võib

Kangro kodutalu Rüütli 1939.

sobida tuhandele eesti talule, ja ometi oli igaühel neist midagi, mis tegi ta ainukordseks. Kangro nimetab ainult, et Rüütli asus hajakülas, seega teistest taludest veidi eemal. Aga midagi erinevat oli seal juba selletõttu, et kirjandushuviline taluperemees siiski oli nagu väljaspoolne ja et temast vist ei saanudki päris eeskujulikke ja tüüpilist põllumeest. Nii tunnistab ta kirjanikust poeg isegi:

”Kui isa jättis vahel mõne põneva raamatu pärast kuiva heina vihma kätte, siis minul võisid kirjatähe pärast vahel sead kartulisse pääseda või lehmad vilja sõtkuda.”

Aga vahest just tänu sellele puudusid eeldused konfliktiks põlvkondade vahel, mis muidu tavaline meie maalt võrsunud haritlaskonna juures. Tänu sellele vabamale ja liikuvamale vaimule ei kujunenud elu Rüütli talus mingiks ”Vargamäe orjuseks” ja kirjanik võis säilitada mälestuse harmoonilisest lapsepõlvest. Kodu ei muutunud puuriks, kust oleks takistatud kedagi välja lendamast. ”Unistuste mäed” võisid küll meelitada oma romantilise sinendusega, aga kui need viimaks olid lähedalt nähtud, viis tee jälle koju tagasi. See jäi tõepoolest kauaks ajaks Kangro Patmoseks. Thermopylaiks muutis selle ajaloo käik.

Kangro lapsepõlv möödus suurte ajalooliste sündmuste taustal — Esimene maailmasõda, Eesti iseseisvus, Vabadussõda. Aga sel ajal ei haaranud ajalugu nii sügavalt tavaliste inimeste ellu. Sõdurid peatusid küll ka Rüütli ja üks neist kinkis poisile omatehtnud "lauliku", et ta võiks sinna tollaegsete noorte inimeste eeskujul laule kirjutada. Sinna raamatusse kirjutaski tulevane luuletaja esimese omatehtud värssi.

Aga kui 1919. a. sügisel algas koolitee, oli nii palju juhtunud, et see oli Eesti oma kool — Kiltre 4-klassiline algkool, kus Kangro alustas teises klassis, kuna tal juba varem olid käes nii lugemine kui ka kirjutamine. Kiltre kooli oli kodust ainult paar versta (kilomeetrid tulid hiljem). Nii oli see esimene samm kodust eemale üsna lühike, aga need sammud said ajajooksul ikka pikemaks. Aastal 1922 viis tee Antsla kõrgema algkooli V klassi. Ka siin polnud kaugus, 3—4 kilomeetrit, takistuseks igal õhtul koduskäimisele, kuigi õppetöö V ja VI klassis toimus ruumipuudusel õhtupooliti.

Hoopis kaugemale kodusest ringist pääses lugemise abil. Nagu kõik lugemisnäljased maalapsed oli Kangro lugenud kõike, mis aga ette juhtus. Vanema õe kooliraamatud olid juba ammu enne läbi uuritud, kui tuli aeg neid ise koolis lugeda. See jättis hiljem omakorda mahti kõige muu lugemiseks. Bornhöhe "Tasuja" andis inspiratsiooni jutukatsesele "Vabaduse leekides". Põnev oli jälgida Garibaldi seiklusi, suurt löbu pakkus Lutsu "Kevade", aga isegi selline raske teos nagu Panteniuse "Üksi ja vaba" sattus noore lugeja kätte ja suutis koguni köita. Liivi "Vari" ja Vilde "Mahtra sõda" kuulusid juba koolikavasse. Ajalugu ja geograafia olid kõige huvitavamad ained, nagu see selles eas loomulik, kui tahetakse järjest rohkem teada.

Murranguks oma elus on Kangro ise nimetanud astumist Valga poeglaste gümnaasiumi. "Ma Antsla kooli jätsin oma nooruse..." oli ta kirjutanud sel murdelisel suvel 1924. Kui asendame poeetiliselt liialdava "nooruse" asjalikuma "lapsepõlvega", oli tal muidugi õigus — nüüd oldi lahkutud kodu kaitsvate seinte vahelt, oldi iseseisev, aga pidi samal ajal ka ise endaga toime tulema. Eriti järsk see üleminek siiski ei olnud, sest kaks esimest aastat oldi korteris koos õe Salmega, kes käis Valga tütarlaste gümnaasiumis.

Andrus ja Miina Kangro.

Kuigi Kangro huvi looduse vastu oli ärganud juba alkooli päevil, mil ta putukaid kogus ja taimi kuivatas, võlus humanitaarharu rohkem, ja selle ta ka valis. Uutest ainetest ilmus silmapiirile filosoofia, ka see varemini kui õppekavas nii kaugele oli jõutud.

Valga oli tol ajal oma 10 000 elanikuga õigupoolest väikelinn, aga Antslast vaadates oli see siiski suur. Peale selle oli see piiriline — Eesti-Läti piir jagas linna kaheks. Kui Kangro ise on nimetanud seda "väravaks Euroopasse" ja rõhutanud selle "rahvusvahelist ilmet", peame mõtlema sellele, et kõik on suhteline. Kuigi maakonnalinn oli Võru, oli Valga siiski Kangro kodukoha tõeline geo-

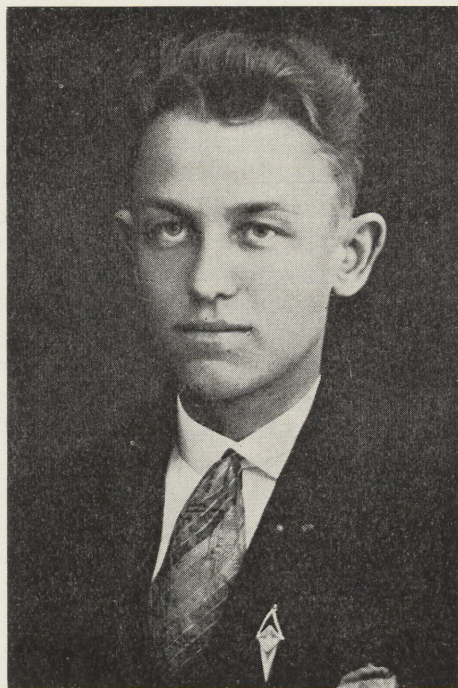
graafiline keskus ja oli seda õigupoolest palju laiemale alale kui väike äsjaloodud maakond. Võib seda välja lugeda juba sellest, et siin oli mitu gümnaasiumi, neist poeglaste gümnaasium peaaegu kuuesaja õpilasega.

Oekülast tulnud nooruk ei kadunud selles sumisevas hiigelmesi-puus, kus ta, nagu ta ise ütleb, "pidi võitlema üksi". Seegi on vahest poeetiline liialdus, sest päris üksi ta kuigi kauaks ei võinud jääda. Vaatamata sellele, et ta lapsepõlv oli möödunud üksiktalus, oli ta seltsiva iseloomuga ja aktiivne kaasalööja igal alal, esimestel aastatel isegi jalgpallis. Seda võib järeldada ka sellest, et kojusõidud muutusid ajajooksul harvemaks. Kui see alguses oli toimunud igal nädalal, siis hiljem juba kahe- ja kolmenädalase vaheajaga. Pidi olema midagi muud, mis oli tugevam kui koduigatsus.

Võib arvata, mis see oli — uued huvialad, uued sõbrad, järjest avarduv tegevusväli, milleks õppetöö kõrval küllalt aega üle jäi. Juba alguses astus Kangro skautide rühma, sai hiljem selle pealikuks ja mimeografeeritud ajakirja "Valvur" toimetajaks. See toimetajatöö tõi endaga kaasa ka esimese konflikti kirjandusliku vabaduse nimel. Juba esimeses klassis oli ta toimetanud koos ühe koolivennaga käsitsi kirjutatud ajakirja "Murrang", hiljem tuli koolidevahelise kirjan-dusühingu "Tung" album-ajakiri "Viirastus", mis omakorda jäi kinni koolinõuniku tsensuuri. Noorus on alati radikaalne, oli seda eriti 20-ndail aastail, võib-olla äsjamöödunud revolutsioonaaegade järellainetuste tõttu. Aga selles radikaalsuses oli siiski kaks küsimust, mille ümber ei saanud tekkida vaidlusi — Eesti iseseisvus ja isikuva-badus.

Elav oli tegevus ka referaat- ja vaidluskoosolekute näol, nii kit-samas ringis, kui ka laiemal, koolidevahelisel pinnal. Kirjanduslike küsimuste kõrval kerkisid esile üldisemad, maailmavaatelised prob-leemid. Sellele vastavalt muutus lugemisvara, tugevaimat mõju aval-dasid teosed, mis haarasid laiemalt või sügavamalt maailmavaatelisi või eetilisi probleeme. Poliitiline elu Eestis oli sel ajal veel intensiivne, eriti valimiste eel. Kuigi see koolipoistele oli keelatud, käidi salaja valimiskoosolekuil, õpiti sealt võtteid, et neid hiljem oma koosole-kuil kasutada. See kõik oli mäng, aga vajalik mäng demokraatliku riigi kodanike kasvatamisel.

Oma lugemisvarast on Kangro ise aru andnud koguteoses "Kirja-nikult lugejale" pealkirja all "Maailm on mu kujutus". Need on moraalitu moralist André Gide ("Vatikani keldrid"), Dostojevski

*Bernard Kangro
abituriendina 1929.*

("Kuritöö ja karistus"), Knut Hamsun oma individualistliku hul-
kuriromantikaga ja Aleksis Kivi. Esimesteks kirjanduslikeks elamus-
teks oli siiski olnud Tammsaare "Kõrboja peremees" ja Tuglase
novellid, mille puhul siis veel algkoolialine poiss jõudis äratundmi-
sele, et kirjanduslik teos on midagi rohkem kui ainult üks jutustatud
lugu. Hiljem Kangro loomingu juures nii tsentraalne küsimus — mis
on tõelisus? — kerkib juba varakult üles filosoofia õpperaamatust loe-
tud lausega: "Maailm on minu kujutus, ütleb Schopenhauer..."
Aga tee Schopenhaueri enese ja teiste filosoofide juurde seisis veel ees.

Kirjanduslik tegevus — luuletused, artiklid, proosapalad — algas
nii nagu iseenesest, toimetatavate ajakirjade ja albumite täiteks. Ja
kui see tööpõld kitsas tundus, katsetati koos paari kirjandushuvilise
sõbraga oma koguteoseid isegi kirjastuste kaudu trükki toimetada.
Sellele järgnes vastavalt poolt lakooniline vastus: "Meie tundmata
luuletajate värse ei kirjasta..."

Omaette elamuste väljaks oli ka teater. Tol ajal oli võimalik

Valga "Sädes" näha ka "Vanemuise" etendusi, kui see järjekindlalt tuli piirilinna külakosti pakkuma. Aga kõige meeldejäävam teatrielamus oli siiski olnud kõige esimene, Maeterlincki "Õde Beatrice", mida kümne-aastane maapoiss nägi "Säde" laval, kuigi selle kandis ette mitte kutselised näitlejad, vaid tütarlastegümnaasiumi õpilased.

3.

Kevadel 1929 lõpetas Kangro Valga poeglaste gümnaasiumi humanitaarharu. Aga vaatamata edukale õppetööle ja heale lõputunnistusele näis nüüd tee edasi suletud. Majanduslikud takistused olid liiga suured, et unistada ülikooli minekust. Isatalu oli väike kahehobuse-talu ja lähenev majanduskriis andis juba ennast tunda. Võru seminar oli kord kavas, aga algkooliõpetaja elu kuskil maakolkas meelitas niisama vähe kui taluperemehe oma. Ja töøjõudu kodus oli vaja, sest isa oli juba vana, ema haiglane, ainus õde Salme kodunt lahkunud ja töötas lasteaednikuna mujal.

Aga sel aastal juhtus muudki. Kõigepealt ilmus trükis esimene Kangro luuletus. Eesti Noorsoo Karskusliidu ajakiri "Kevadik" oli välja kuulutanud luuletusvõistluse, mille žüriisse kuulus ka Friedebert Tuglas. Kolme auhinnatud luuletaja hulgas oli Bernard Kangro (teised auhinnatud luuletajad: Robert Grauberg-Hallimäe ja Alma Kaal) luuletusega "Aprilli variatsioon". Pärnus toimuvail Noorsoo Karskusliidu suvepäeval kohtas Kangro August Annistit, tulinhangelist idealisti, kelle artiklitega ta juba varem oli tuttav. Annist mitte ainult pidas kõnet puldi taga, ta kõneles noortega ka isiklikult, kõneles nendega asjalikult ja usaldavalt. See "heroiline optimism" mõjus nagu elustav süstimine ja oli vahest tasuks ka selle pettumuse eest, mille valmistas tuleviku väljavaadete ähmasus.

Sellepärast võis tunduda antikliimaksina, kui pärast seda jälle tuli asuda tööle Oekülas, mille horisont ammuigi oli kitsaks jäänud. Eriti hirmutasid pikad, tegevusetad talved. Võib sellepärast mõista, kui rõõmustav oli isa otsus võimaldada pojale üks talv Tartus studerida. Otsekohe saatis ta paberid ülikooli filosoofiateaduskonda ja sõitis varakult kohale, kuid isiklikult jäi rektori käest matrikkel nr. 10 234 siiski vastu võtmata.

See oli praktiliselt vaevalt kuigi hästi läbimõeldud samm. Üks

aasta Tartus tähendas ainult mahavisatud raha, kui mõelda kapitali tasuvusele. Aga nagu endise aja humanistid, kes taotlesid haridust ainult selle enda pärast (asjatu luksus niihästi kapitalistlikus kui ka sotsialistlikus maailmas), läks Kangro Tartusse ilma mingi kindla plaanita. Ka õppeainete valik toimus ilma kindla tulevikukavata — kuigi ta seda hiljem ei muutnud. Aineteks olid eesti ja üldine kirjandus (*laudatur*), eesti keel (*cum laude*), filosoofia (*cum laude*) ja rahvaluule (*approbatur*). Aga kuigi Kangro oli agar loengutel käija, ei rutanud ta kohe eksameid sooritama. Kui ülikooli aeg pidi jääma lühikeseks, polnud sellel ka mõtet — peaasi oli koguda teadmisi nii palju kui võimalik. Loengutest olid erikohal muidugi Gustav Suitsu kirjandusloo loengud. Neile lisandusid August Annisti ja Johannes Semperi loengud kirjanduse alal, Andrus Saareste, Julius Mägiste ja J. V. Veski (eesti keel), Walter Freymann, Alfred Koort ja Konstantin Ramul (filosoofia) ning Walter Anderson (rahvaluule). Nagu kõik filosoofia teaduskonna üliõpilased, pidi ka Kangro läbi käima Seeberg-Elverfeldti ladina keele kursuse ja eksami, mille ta sooritas juba esimese semestri lõpul — lihtsalt sellepärast, et teised seda tegid.

Aga Kangro polnud tulnud Tartusse ainult ülikooli tarkust koguma, vaid ka elu ja maailma vaatlema. Ta on ise veeretanud süü Hamsunile, kelle hulkuriromantika teda sel ajal võlus. Aga samal ajal säilitas ta siiski vaatleja jaheda distantssi, isegi enda suhtes, mille sugemeid tuleb otsida mujalt, kas mitte vahest Gide'i juurest. Ta tutvus üliõpilasorganisatsioonidega, ilma et oleks kavatsenud ennast mõnega neist lähemalt siduda. Pidevamalt käis esialgu ainult Akadeemilises Karskusühenduses. EÜS "Veljesto" nime tundis ta küll juba varem koguteose kaudu "Mõtteid valmivast intelligentsist", samuti ka rea sinna kuuluvate teadlaste nimesid, kelle hulgas oli ka August Annist. Aga külaskäik seltsi jättis, nagu ta ise tunnistab, "omapärase" mulje, mis on vahest viisakam nimetus igava asemel. Alles teisel semestril, kui Aleksander Aspel ja Rudolf Põldmäe teda seltsi kutsusid, läks ta kaasa. Ja sellest peale sai temast aktiivne seltsiliige ja teiste värbaja, kergema ja rõõmsama stiili arendaja.

Ühest aastast sai seitse aastat ja rohkemgi. Ja nii kujunes Tartu Kangrole teiseks koduks. Vahepeal katkestas küll sõjaväeteenistus selle üheks pikaks aastaks. Aga kuigi Kangro läks sõjaväkke antimilitaristina, ei kujunenud see eriti tumedaks ajajärguks. Varsti leidis ta ennast aspirandina Tondi sõjakoolis — kuigi sinna püüdmise peamiseks põhjuseks oli, et allohvitseride kursus Petseris veelgi vähem

tõmbas. Sõjakooli raske füüsiline drill ja distsipliin võisid alguses tunduda vastukarva, aga see aitas tasakaalustada nooruse vohavat individualismi ja analüüsimistõbe. Pealekauba sobitas ta Tondil olles lähema tutvuse Tallinnaga, kus ta muuseas võttis osa ÜENÜTO tegevusest, mis oli sealsete kirjandushuviliste taimelavaks. Ja kui kursuse eksamid olid tehtud, selgus, et ta oli oma rühmas esimesi. Selle ainsaks negatiivseks tulemuseks oli lipniku kraad, mis palju aastaid hiljem, Vene ja Saksa okupatsiooni ajal, aetas selle omaniku hädaohtlikku tsooni.

Majanduslikud olud paranesid vähehaaval ja Kangro sai jätkata oma õpinguid ülikoolis. See toimus küll esialgu peamiselt seminarides töötamisega — eksamite tegemine jäi edaspidiseks. Sest nüüd oli juurde tulnud uus segav tegur — kirjanduslik tegevus. Kirjandushuvi oli Kangro juba Tartusse kaasa toonud. "Veljesto" miljöo mõjus omalt poolt ergutavalt, kuna siia kuulusid just sel ajal esilekerkivad "kammissespad", peale nende teisi kirjannikke ja kirjandusteadlasi; külalistena võis siin näha suuremat osa Tartu kirjannikkonnast. Aga organisatsioonina nõudis "Veljesto" oma liikmeskonnalt suhteliselt vähe ajakulu, kuigi Kangro kuulus seltis aktiivsemate hulka, kuulus juhatusse ja täitis oma aja esimehe kohustusi. Suuremaks ajakulutajaks olid Tartu kohvikud, "Werner" ja "Ko-Ko-Ko", mida on nimetatud kirjanduseõppijate "teiseks ülikooliks". Siin oli võimalus tutvuda peaaegu kõigi kultuurialade inimestega ja kohvikusistumine ning vestlemine oli suuremale osale neist nagu igapäevane kohustus. Sel ülikoolil oli ainult üks viga — see ei nõudnud eksameid. Nii mitmedki noored literaadid, üldiselt tuntud nimed, ei jõudnud sellepärast kunagi ülikooli lõpetamiseni.

Aga kui tuli suvi, tühjenes Tartu noortest ja vajus nagu suveunne. Kangro suved möödusid kas kodus talutööd tehes või siis risti-rästi kodumaal matkates. Viimasel juhul võis ta oma armastuse hulkurielu vastu ühendada kasuliku eesmärgiga, korjates Akadeemilise Emakeele Seltsi ülesandel murdeainestikku Võru-, Tartu-, Viljandi- ja Valgamaal. Siit jäi talle mõndagi ka enda jaoks tallele, mis hiljem on tulnud kasuks ta loomingus sõnarikkusele.

1935. a. detsembris ilmus Kangro esimene luuletuskogu "Sonetid" "Kammissespadade" kirjastusel, mille märgi all varem oli ilmunud Heiti Talviku esikkogu "Palavik". Tegelikult tähendas see õigupoolest autori kirjastust. Ka siis, kui raamat oli ilmunud, tuli autoril aktiivselt tegutseda selle levitamisel, sest luuletuskogude ostjaid oli

EÜS "Veljesto" külalisõhtu aastapäeva puhul 1939.

1930-ndate aastate Eestis kasinalt. Järgmine kogu "Vanad majad" ilmus 1937. aastal juba Eesti Kirjanike Liidu kirjastusel. Aga selleks ajaks oli Kangro hakanud ka intensiivselt eksameid sooritama ja magistritööd ette valmistama.

Millise intensiivsusega see toimus, sellest annab tunnistust asjaolu, et Kangro ühe aasta jooksul sooritas 2/3 kogu ülikooliaja eksameist, nende hulgas nii äega kui ka teadmisi nõudev üldkirjanduse eksam prof. Suitsu juures. 1937. aasta lõpul olid vajalikud eksamid sooritatud üldhinnanguga 4,5, mis andis magistrikraadi taotlemise õiguse. Magistritöö teemal "Eesti soneti ajalugu" esitas ta juba 1938. a. algul ja samal aastal ilmus see trükist Ülikooli Toimetuste Humaniora 64-ndas köites (hiljem Akadeemilise Kirjandusühingu toimetustes). Selleks ajaks oli Kangro juba ametlikult *mag. phil.*

Nüüd näis, et Kangrot ootab tulevik kirjandusteadlasena ja tõenäoliselt esimese eesti kirjanduse doktorina. Ta sai edasiõppija stipendiumi, mille tingimustes oli ette nähtud kaks aastat õpinguid kodumaal, üks aasta välismaal, nimelt Pariisis, Sorbonne'is. (Aga Saksa tankid jõudsid Sorbonne'i enne Kangrot.) Doktoritöö teema oli nõudlik, nimelt "Eesti romaani ajalugu". Paar proovilaastu sellest avaldati 1940. a. "Loomingus" — "Realismi tulekul" ja "Realismi

läbimurd" — ja "Eesti Kirjanduses" — "Romaani tulek meie kirjandusse".

1939. a. ilmus Kangro kolmas luuletuskogu "Reheahi". Luuletuskogude kõrval oli hakanud ikka sagedamini esinema ta nimi kirjandusearvustajana. Ulatuslikumad neist on aastaülevaated eesti romaani kohta "Loomingus", kus ta vaatles 1938. ja 1939. aasta toodangut.

Kui Kangro ülikooliaastate puhul näib esinevat murrang esimese poole "logelemise" ja viimase poole intensiivse ja produktiivse töö vahel, siis on see ainult näiline. Esimeste aastate rohke lugemine, viljakad diskussioonid ja vaidlused sõprade ringis olid vajalikuks eelduseks, eriti kirjanduse alal, mis nõudis mitte ainult laialdasi, vaid ka süvenenud teadmisi. See oli ka isikliku elutunde ja maailmavaate küpsemisaeg, niisama vajalik kirjanikule kui esimene kirjandusloolasele.

4.

1939. aasta suvi oli viimne idüll, kuigi oli juba kuulda ähvardavat kõminat nii idast kui läänest. Hitler oli juba katki rebinud kurikuulsa Müncheni lepingu ja okupeerinud Tšehhoslovakkia. Nõukogude Liit nõudis endale õigust Balti vabariikide "kaitsmiseks", kui ehmunud lääneriigid temalt tuge otsisid.

Mag. phil. Bernard Kangro oli nüüd oma kolmekümmendale eluaastale lähenedes lõpetanud elutee ettevalmistava osa. Ülikool, kuhu ta kümne aasta eest lihtsalt "vaatama" oli tulnud, oli lõpetatud. Oma kolmanda luuletuskoguga oli ta juba arvestatav nimi. Ja samal suvel oli ta abiellunud Maria Wellneriga, kes õppis Tartus mateemaatika-loodusteaduskonnas.

1. septembril 1939 puhkes Teine maailmasõda. Ööl vastu 28. septembrit ootas lipnik Bernard Kangro mobilisatsioonikäsku. Seda siiski ei tulnud — mobilisatsioonikäske pidime hiljem vastu võtma võõrastelt. Esialgu jäi kõik peaaegu endiseks, ainult Pariisi asemel pidi Kangro kasutama stipendiumi Tartus. Siis tuli juuni 1940, esimene Vene okupatsioon. Vana Tartu ülikool sai jälle uue vaimu ja uue vormi, uued vene keelest tõlgitud tiitlid. 1941. a. esitati Kangro kirjanduse kateedri juurde assistendiks, aga ülikooli politruk Kristjan Kure ei kinnitanud esialgu teda kui "reaktsioonilist isikut", kes

Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna kirjanduse kateedri õppejõude ja üliõpilasi 1941. Esimeses reas vasakult alates: E. Roos, V. Ernits, K. Taev, A. Suits, K. Wilhelmson, G. Suits, B. Kangro, A. Annist, L. Tamm, A. Toomaspoeg.

oli kirjutanud koguni nõidadest. Ja kui ta lõpuks siiski kohale määrati, oli juba kevade ja Kure aegki varsti möödas.

22. juunil 1941 saatis Hitler oma sõjaväed senise sõpruslepinglase vastu. Sellele vaatamata, et Kangro abikaasa veel polnud jõudnud paraneda kopsupõletikust, peeti paremaks Tartust lahkuda. Nad ei jõudnud aga kaugemale kui Otepäele, kus rinne neist juba 10. juulil üle läks. Nii ei näinud Kangro ei Kivisilla õhkulaskmist ega Tartu esimest tulemerd. Kui ta augustis linna tagasi tuli, olid varemed juba jahtunud, ta enda kodu õnneks terve.

Algas elu uue okupatsiooni pigistuses. Ülikool asus tööle ainult osaliselt. Siiski sai Kangro tagasi ülikooli juurde mingi ebamäärase väikse stipendiumiga ja loenguülesande. Ei teaduslikuks tööks ega kirjanduslikuks loominguks polnud õigeid võimalusi. Alles aprillis 1943 leidis Kangro endale uue ja huvitava tegevusala — ta kutsuti "Vanemuise" dramaturgiks. "See oli uus miljö, huvitav rahvas, põnev töö", ütleb Kangro ise. Teatrielu oli Saksa okupatsiooni ajal muutunud eriti intensiivseks, küllap vahest selletõttu, et see oli üks vähesid õhuauke, mis oli jäänud. Raskem oli muidugi repertuaari küsimus, sest siin aetas okupatsioonivõim vägagi kitsad piirid.

Kui sakslaste idarinne jälle lääne poole hakkas liikuma, ilmus silmapiirile uus hädaoht ähvardava mobilisatsiooni näol. Samuti polnud hädaohutu kurikuulus SD (Sicherheitsdienst), mis valvas tagala

meelsuse järele. Aga siis lähenes kolmas hädaoht tagasituleva Nõukogude armee ja selle kannul käiva stalinismi näol.

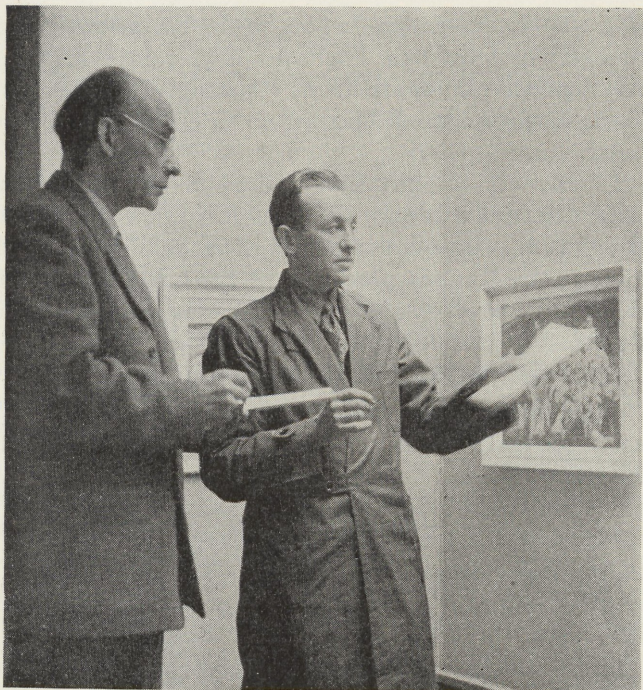
Valik, mille ette meie rahvas seati, ei olnud kerge. Eriti raske pidi see olema neile, kelle juured olid kasvanud maasse, ja nende hulka kuulus Kangro. Haritlasi kandis samal ajal ka usk, et nad väljas vabaduses olles vahest saavad oma rahva kasuks teha rohkem kui kodumaal pead vastu Stalini raudrulli purustades.

Nii astus Kangro 21. septembril 1944 Valkla rannas paati, et sõita üle Soome lahe. Sel ajal oli rinne siit juba möödunud. Kui ta kaks päeva hiljem jõudis Helsingisse, oli sealne eesti põgenike koloonia juba lahkunud või lahkumas. Soome oli sõlminud vaherahu Nõukogude Liiduga, ja oli karta, et see otsekohe võib hakata oma "kodanikke" välja nõudma — mis ka sündis, kuigi siiski alles tunduvalt hiljem. Nii tuli jätkata teekonda Raumasse, kust väljus põgenikeveoks renditud vana piiritusevedamise laev "Venus". Teekonda täiskiilutud laevas üle tormise Botnia lahe on Kangro hiljem kirjeldanud romaanis "Sinine värav". Tormi ja mootoririkke tõttu triivis laev 700 kilomeetrit põhja poole, jõudis Gävle asemel Örnköldsviki. Siin astus Kangro 27. septembril Rootsi kuningriigi pinnale. Oli alanud täiesti uus ajajärk — põgenikuelu, mis aegamööda kujunes pikaajaliseks pagulaspõlveks.

5.

Örnköldsviki laagrist saadeti Kangro sama aasta detsembris lõunasse, Ulricehamni, kus põgenikud paigutati möbleeritud tubadesse. Siit viis teekond 3. veebruaril 1945 Karlstadi — arhiivitööle. Selle nimetuse all oli Rootsi tööturuvalitsus paigutanud töötuid või haiguse tõttu pooliku töajuga haritlasi ülikoolide instituutide, raamatukogude, arhiivide ja muuseumide juurde. Nüüd kasutati sedasama moodust ka põgenikest haritlaste puhul. Kui eestlastest arhiivitöölise enamuse koondus Stockholm, Uppsalasse, Lundi ja Göteborgi, sai Kangrole osaks asuda tööle Värmlandi muuseumi, mille juhataja Helge Kjellin oli kunagi olnud Tartus kunstiajaloo professoriks.

Arhiivitöö ei olnud just eriti pingutav, aega ja jõudu jäi üle ka muuks. Tekkis esimene tutvus rootsi luulega (G. Fröding, E. A. Karlfeldt, Bo Bergman jt.), kui keeles oli kodunetud. Kirjanduslik

*Karlstadis 1945 eesti kunstinäitust korraldamas.
Prof. Helge Kjellin ja Kangro.*

tegevus oli täitnud juba laagrielu tühje tunde. Aga kogunenud energia leidis väljapääsu muuski tegevuses — nii korraldati Värmlandi muuseumis esimene eesti kunstinäitus Rootsis. Vahest sellest saigi alguse Kangro enda huvi maalikunsti vastu, kuigi sellest pole jäänud muid märke kui ta esimeste luuletuskogude kaanepildid. Ja innuka matkajana kasutas ta kõiki võimalusi, et oma uut asukohamaad lähemalt tundma õppida, kuigi nüüd kauguste tõttu tuli kasutada kiiremaid liiklemisvahendeid.

Kõige olulisemaks sündmuseks Karlstadis oli siiski luuletuskogu "Põlenud puu" ilmumine. See oli esimene eestikeelne ilukirjanduslik teos Rootsis, trükitud Arvikas. Raamat ilmus trükist 14. juunil 1945, tähtpäev, mis on väärt meeles pidada. Juba 1946. a. jaanuaris ilmus

järgmine luuletuskogu "Pühapäev". Ka kolmas Kangro paguluses ilmunud luuletuskogu, "Seitsmes öö", valmis Karlstadis ja trükitigi siin, aga selle ilmumise ajaks, Vabariigi aastapäevaks 1947, oli luuletaja ise juba asunud Lõuna-Rootsi, elukohaga Kävlinge, töökohaga Lund.

Lundis oli Kangro töö sealse ülikooli kunstimuseumis, mille juhatajaks oli professor Ragnar Josephson, tuntud ka kirjanikuna. Kuigi ta ka siin oli vormiliselt arhiivitööline, oli töö ise vabam ja huvitavam. Kangro peamiseks ülesandeks kujunes siin varsti kunstiteoste fotografeerimine, mis tõi endaga kaasa ka väljasõite mujale Rootsi. Viis aastat töötas ta fotograafina, kuni 1952. aastal uued ülesanded ta tööjõu täielikult endale nõudsid.

Loominguliselt oli see ajajärk pingerikas, aga ka viljakas. 1947. aasta jooksul valmis terve rida näidendeid, mis küll on pidanud 20 aastat trükkis ilmumist ootama. Järgmisel aastal valmis Kangrol esimene romaan, "Igatsetud maa", mis ilmus 1949. a. "Orto" kirjastusel. Samal aastal tuleb luuletuskogu "Tulease" ja järgmisel aastal romaan "Kuma taevarannal", ka see "Orto" kirjastusel. Aga selle triloogiana kavandatud romaani kolmas osa ("Jääminek") jääb pooleli. Uued ettevõtted tähendasid uut aja- ja energiakuulu.

Juba varakult oli tekkinud mõte kirjandusliku ajakirja väljandmiseks. 1944 ilmus Helsingis album-ajakiri "Eesti Looming" kahe numbriga, millele Rootsis tuli veel kaks lisaks, viimane neist 1946. Nooremate kirjanike rühmitus "Tuulisui" andis 1948—1950 välja stentsileeritud ajakirja "Sõna". Samal aastal, 1950, alustas Kangro julge ettevõttega, anda välja korrapäraselt ilmuv trükitud kirjanduse ja kultuuri ajakiri. "Tulimuld" nr 1 ilmus 6. juunil 1950 ja ajakiri on ilmunud korrapäraselt siiani. Kogu aja on selle toimetamine ja majanduslik vastutus lasunud ainuüksi Kangro õlgadel.

Selle kõrval oli mõnda aega liikunud teine, veelgi julgem ja ulatuslikum kava. Kirjastus "Orto", millel osava ja energilise Andres Lauri juhtimisel olid vaieldamatud teened algupärase ilukirjanduse ilmumisel ja levitamisel esimesil maapao aastail, oli nüüd, mil kirjastustegevus Saksamaal sealsete põgenike ümberasumise tõttu ülemeremaadesse lakanud, saanud monopolisti seisukoha. Aga korduvalt oli kuulda rahulolematust nii kirjastatavate teoste valiku kui ka honoraritingimuste üle. Mõte kirjastusest, mis suks laiemal, kooperatiivsel alusel ja kus kirjanikel oleks olulisem sõna kaasa rääkida, surus end peale. Kangrost, kellel oli isiklikke kogemusi kirjastustege-

vusest oma luuletuskogude ja ajakirja väljaandmisel, sai Lundis selle mõtte praktiline teostaja.

Eesti Kirjanike Kooperatiiv sai teoks 1950. aastal. Esimese raamatuna ilmus 1951 Henrik Visnapuu mälestustekogu "Päike ja jõgi", mida aga autor enam oma silmaga ei näinud. Kirjastus, mis tänaseni on avaldanud üle kahe saja teose, on aga, esialgselt mõnepoolsest skeptitsismist hoolimata püsinud tänapäevani ja laienenud. Juba alguses oli kaasas suurem osa meie arvestatavaid kirjanikke, hiljem on nendega liitunud teisedki. Kuivõrd primitiivsetes oludes toimus kirjastuse töö alguses, näitab see, et kogu asjaajamine ja tegelik töö lasus Kangrol ja ta abikaasal, nende korter oli ühtlasi ka kirjastuse kontoriks ja laoruumiks. Nii toimus see mitu aastat, kuni Kangrole asus appi kirjanik Valev Uibopuu ning kirjastus sai oma maja Fjeliävägenil ja töö organiseeriti ümber.

Selle kõrval ei vaibunud Kangro enda kirjanduslik looming. Luuletuskogud "Veebruar" 1951 ja "Eikellegi maa" 1952, viimane juba Eesti Kirjanike Kooperatiivi märgi all. Aastal 1954 ilmus romaan "Peipsi", 1955 luuletuskogu "Suvihari" ja 1956 romaan "Taeva võtmed". Ja alates 1955. aastast nõudis suurt aja- ja jõukulu mitmeosalise koguteose "Meie maa" jt. kapitaalteoste toimetamine (koos V. Uibo-puuga).

Mais 1956 asus Kangro üürikorterist oma majja Skördevägen 1, mis asub linna lääneservas, põldude lähedal. Siit kutsuvad teed Skåne lainetavasse maastikku — oma armastust looduse ja matkamise vastu pole Kangro kunagi kaotanud. Suvel on ta jäänud truuks Kattvikile, Båstadi lähedal rannikul. Siin, mere palge ees, on valminud suur osa ta proosateostest. Meri, mida ta oma varases nooruses kujutles kui romantika hälli, mis talle küll esimesel kohtamisel Pärnus valmistas pettumuse, on lõpuks saanud köitvaks ja aastaid liitvaks sidemeks. Aga võib-olla on see just selle nüüdse suvise kodu erinevus päris kodust Võrumaal, mis teda sinna tõmbab. See ei ole tõelise kodu aseaine, samuti nagu Lund kunagi ei saa Emajõe-äärse Tartu aseaineks. Need kaks maastikku jäävad alatiseks lahku ja Kangro unistuste kodumaa haare ta loomingule, võiks vahest öelda ka ta elule, jääb endiseks. See, mis Eestisse maha jäi, on saanud "ajatuks mälestuseks", kõik peatuspaigad uuel maal on siiski ainult ajutised.

Kui Kangro asus oma uude kodusse, oli ta perekond kasvanud neljaliikmeliseks. 4. juulil 1950 oli sündinud tütar Eeva Merike, 19.

märtsil 1955 poeg Andrus Jaan. Nad pole kunagi näinud oma vanemate maad, aga see vana, kadunud maailm elab väga intensiivselt edasi nende ümber.

Viimased kümme aastat, väliselt stabiliseerunud olukorras, aga ajuti tervisehäiretega võideldes, on Kangro loominguline produktiivsus jätkunud. Roman "Sinine värav" 1957, viis romaani Tartuseeriast 1958—1965, luuletuskogud "September" 1964 ja "Varjuma" 1966 on selle nähtavaks tulemuseks. Kogu "Tulimulla" ilmumise aja on ta seal avaldanud artikleid niiöelda päristöö kõrval. "Tulimuld" hakkas ka algusest peale avaldama vabas maailmas ilmunud eesti kirjanduse bibliograafiat. Selle põhjal on ta hiljem avaldanud bibliograafilise ülevaate "Eesti raamat vabas maailmas", mille esimene väljaanne ilmus 1957 eesti, soome, saksa ja inglise keeles, teine 1960 rootsi ja inglise keeles, kolmas eesti ja rootsi keeles 1966 eesti raamatunäituse puhuks Stokholmis, Kuninglikus raamatukogus. 1967. aasta-arvu kannab koos prof. Ants Orasega koostatud "Estonian Literature in Exile", milles Kangrole langeb bio- ja bibliograafiline osa. Kangro koostatud ja toimetatud teostest on juba nimetatud kõige suurem, neljaköiteline "Meie maa". Sellele lisanduvad hiljem rootsi-, resp. ingliskeelne lühendatud väljaanne ja koguteos "Eesti talu" (kõik koos V. Uibopuuga). Varem olid valminud koguteosed "Kirjanikult lugejale" ja "Lugejalt kirjanikule" ning "Eduard Wiiralt".

"Vahepeal on muidugi ringi sõidetud, kirjandusõhtuid ja kõnesid peetud, ja koosolekuid — Örebros, Lundis, Stokholmis. Ja kirju, kirju, kirju kirjutatud — tuhandete, kümnete tuhandete (!) kaupa. Kogu aeg on olnud üks suur tööpäev..." Nii kirjutab Bernard Kangro eraviisil nende ridade kirjutajale 1966. aasta septembris.

Mis võib selleks jõudu anda maapao mõnigi kord mustana paistva horisoni ees? Kas mitte teadmine, et see kõik ei sünni ainult meie endi pärast, vaid ka nende pärast, kellel kodumaal pole võimalik oma sõna, omi mõtteid ja tundeid vabalt kuuldavale tuua? — Sõbra ja kaasarbija Heiti Talviku sõnad: "Meie saatus on püsida tüüri/kõigi lootuste avariiski..." Aga ka vahest see karm kool, mille ta läbi tegi Tondil aspirantide kursusel, kus ta ükskord pärast viimset jõudu väljakurnavat taktikalist õppust oma päevikusse kirjutas:

"Aga ma pole mitte kurb. Pole ka mitte väsinud, sest sõdur ei tohi väsinud olla."

Kirjanduse esimeseks lätteks on kirjandus, noorte kirjanduslik looming on ainult harukordadel algupärane ja sisaldab midagi uut. Kui seda üldse tasub vaadelda, siis ainult selleks, et selle kaudu katsuda mõistatada, missugused autorid noorele inimesele, tulevasele kirjanikule just sel ajal mõju avaldasid. Aga see kaudne tee võib olla täiesti ekslik, sest juhuslikud kõrvalmõjud võivad etendada küllalt suurt osa. Mõnigi sügava mulje jätnud autor võib tunduda nii kõrgel ja kättesaamatu, et ei tule mõttesegi teda matkida. Mõni üksikelement juhuslikust lektüürist — vormiline võte, võrdluspilt või motiiv võib panna liikuma assotsiatsioonide voolu. Aga üldiselt annavad need esimesed katsetused — mida kirjandusloolased sageli suure hoolega püüavad koguda — üsna vähe hilisema kirjaniku olemuse ja ta loomingu omapära seletamiseks või isegi ainult kommenteerimiseks.

Bernard Kangro esimene trüki ilmunud luuletus, "Kevadiku" võistlusel auhinnatud "Aprilli variatsioon" (Kevadik nr 1, 1929/30) on just üks selliseid neutraalseid luuletusi, mis pole seotud mingi kirjandusliku vooluga, eriti mitte selle aja eesti luules aktuaalse "elulähedusega". Oma vormilõtvusega, eriti rütmis, võib see isegi meenutada tänapäevaste debütantide luulet paguluses. Luuletuses "Kujur ja kivi" (Kevadik nr 3, 1929/30) on rohkem nooruslikku uljust ja selle sõrendatud lõpp "i n i m e n e s e k s, e t l u u a" võiks ju olla sümboolne ja ennustav, kui see poleks nii tavaline.

Selle luuletuse ja esimese "Loomingus" (1934) ilmunud soneti vahel on lünk, mis sellepärast veel ei tähenda, et Kangro sel ajal poleks kirjutanud või isegi trüki avaldanud. Oma pärast keskkooli usinasti kirjutatud värssed pole ta küll kuigi sageli kuhugi avaldamiseks saatnud. Aga mõningaid proosapalasisid ilmus varjunimede all jõulualbumeis, tänuväärseid kauguses kirjandusloolaste uurimisõhinast.

Kangro kirjandusehuvi näib — toetudes trükitud allikaile — sel ajal olevat peamiselt passiivne. Ta lugemisvara hõlmab peaaegu kogu eestikeelse kirjanduse, mis sel ajal polnud veel eriti ulatuslik. Tugevamat mõju avaldanud autoreist on varem nimetatud Gide, Dostojevski, Hamsun ja Aleksis Kivi. Neile võiks lisada Jules Romains, Henri Barbusse, Anatole France, August Strindberg, John Galsworthy, Josef Conrad. Sinna kuulusid ka sellised omal ajal noori vaimustanud teosed nagu Linnankoski "Laul tulipunasest lillest" ja Jack Londoni "Martin Eden", Lagerlöfi

”Gösta Berling”. On meelde jäänud ka Reymonti ”Talupojad”, Przybyszewski ”Saatana lapsed”, Herman Bangi ”Isamaatud”, nagu näha, ainult välismaised proosaautorid. Luules seevastu oli eesti oma muidugi lähemal, aga kuna see aeg oli eesti luules üldse mõõnaaeg, ei jätnud see eriti püsivat muljet. Visnapuu meeldis järjest vähem, Suits ei kirjutanud enam. Söelale jäävad ainult Under, teatud osas Kärner ja Alle, Sütistelt mõned värssid. Sel kombel tekkinud tühimikus oli arusaadav eakaaslaste ergutav mõju.

Kõik see kokku kujundas mitte ainult kirjanduslikku maitset, vaid ka üldist maailmavaadet. Selleks oli 30-ndate aastate algul nn. ”suure tõrre filosoofia” — äärmiselt liberaalne ja individualistlik. Kõik, mis tõelises leidis, oli õigustatud, kõike tuli aktsepteerida, enesesse sulatada. Igaihel olgu täielik vabadsus, vastutust tuli kanda ainult oma südametunnistuse ees. Ükski tee polnud õigem kui teine. On märkimisväärne, et selle maailmavaate kandjad oma loomingus viljelesid kõige puhtamat ja rangemat traditsioonilist vormi.

Kõige kitsamad piirid aetas endale Bernard Kangro, kui ta oma tõelise luuletajadebüüdi tegi soneti vormis. Hiljem on ta ise avaldanud, et see toimus õigupoolest üsna juhuslikult. Prof. Suitsu kirjandusloo seminaris oli ta hakanud uurima eesti sonetti. Mis siis juhtus, sellest jutustab ta ise artiklis ”Mõtisklusi tähetunnil” (Tulimuld nr 2, 1967):

”Et Johannes Semperi stiilikursusel esitasin seetõttu ”kirjeldusena” soneti, oli küll juhus. Ja juhus oli vist seegi, et Semper minult pärast loengut küsis, et kas mul veel teisi luuletusi on. Olles kuulnud mu jaatavat vastust, mis oli puhtalt vale, palus ta neid lähemal ajal näha. Siit edasi see enam juhus ei olnud. Hakkasin samal õhtul oma valele katet muretsema. Mõne päeva pärast viisin Semperi kätte kimbu sonette, nende seas sonett-portreesid, piibliainelisi, filosoofilisi ja looduslüüriilisi.”

Nagu öeldud, esimene tõuge võis olla juhus, aga hiljem võib vaevalt kõnelda juhusest, eriti kui 1935. a. detsembris ilmus Kangro esimene luuletuskogu, mis kandiski nime ”Sonetid”. Ka esialgne kobamine ainevalikus oli lõppenud — kogu sisaldab ainult looduslüüriikat. Selle 46 luuletust on koondatud neljaks tsüklikks, peale selle avaluuletus ”Mäevaim”. Kuigi selle heroilis-romantiline maastik on vastuolus järgnevaga, tahaksin siiski tsiteerida selle lõppridu, sest neis on midagi iseloomustavat ja ennustavat Kangro hilisemale luulele tervikuna — võib-olla seegi ainult juhus.

*"Russalka" juures.
Tallinn 1939.*

*Kui minust vahel kaob titaanlik ramm
ja rõhuv jõuetus mu põue kipub,
süis i n i m e s e n a poen alla orgu.*

Järgnevad neli tsükli, mis kannavad pealkirju: "Lüüriline", "Avatlus", "Vaimude org" ja "Kodu". Esimene tsükkel on puhtakujuline loodusekirjeldus, järgib aastaegu talvisest palgiveost tuulise sügiseni. Kirjeldus on otsene, detailid täpsed ja juba siin on ülekaalus botaaniline element, nähtud üksikasjalikumalt kui see seni oli kompleks eesti luules. "Avatluses" on looduse idüllilise segunenud ähvardava- maid toone ja luuletaja enda suhtumine sellesse ei ole enam erapooletu vaatleja oma. Korduv motiiv on, et pealtnäha idülliline ja avatlev loodus endas peidab kas aimatavaid või salakavalalt varitsevaid hädadohte. See on omamoodi dualistlik suhtumine — ühelt poolt loomulik tung loodusega samastuda, teiselt poolt eemaletõukav võikusetunne ja hirm, mis tõuseb haripunktile luuletuste "Lombiäärne" ja "Sooäärne" intensiivseis uppumiselamustes. Selles kõiges ei puudu hea annus käesoleva sajandi kirjanduses nii sageli rõhutatud surmatungi. Surmameeleolu on pääsenud täielikult valitsema "Vaimude

orus”, ainult lavapilt on muutunud vahelduamaks. Järv, metsaalune, soo, põllud, vana paemüür — kõikjal varitseb surm ühel või teisel kujul, seda lähemal, mida vohavam näib elu. ”Ühe surm on teise lootlik algus”, kui tsiteerida ühe luuletuse rida. Aga selles realistlikus koes leiduvad juba müstika lõimed. Luuletus ”Metamorphoos” esitab nõiutud metsa, kuhu sattunud inimesed muutuvad puudeks. Kogu mets koosneb neist, kes kunagi siia eksisid, ja ainsaks inimlikuks tunnuseks on jäänud maasügavuses tuksuv ühissüda. See panteism on kaugel näiteks Enno optimistlikust ja abstraktsevoitu panteismist, see on hoopis tumedam ja mitmepinnalisem. Erandlikult eroottilise varjundiga luuletused ”Soonaine” ja ”Maadligi” kaotavad oma äärjooned selles kasvude lopsakas rägastikus nagu peitepildil. Ja kui tsükli viimases luuletuses ”Viimne veene” toimub üleminek botaaniliselt sõnastikult anatoomilisele, me ei märkagi seda õieti. Viimane tsükkel ”Kodu” moodustab kontrasti oma optimistliku hoiakuga. Siin on piirjooned lihtsamad ja selgemad, pildid vähem üliküllastatud detailidest. Aga siingi on tagapõhja meeoleolu tume, sonetivormi teritatud lõppridade pöördumine optimistlikuks toimub rohkem kõige kiuste. Olgu toodud kolmikstroofid luuletusest ”Kündja”, viimased selles kogus:

*Niisama mõttetult kui hobu astub,
mees rambind-käsi hoiab adrapääd.
On mulla ligi hämar taevakaar
end surund lamedaks, kuid siiski säääl,
kus ader pöörab sitket savimaad,
üks rahvas tõuseb valgusele vastu.*

See näide sobib ka illustratsiooniks, et Kangro sonetivorm ei jälgi eriti rangeid riimiseadusi, kasutatud on irdriimi (millest Kangro hiljem loobus). Selle asemel on jälgitud soneti sisevormi (murdekohta nelikute ja kolmikute vahel, puändi nõuet jt.). Võib-olla on riimid meelega nii — näitamaks, et pole tegemist sellitööga etteantud riimidel, et need sonetid pole korrapäraste lehtedega ja sirgete vargetega kunstlilled, vaid on kasvanud loomulikult. Oma peamise hoole on luuletaja pühendanud pildistiku väljajoonistamisele ja sõnastusele.

Ivar Ivask on oma eessõnas Kangro valikkogule ”Ajatu mälestus” (1960) põhjalikult ja asjatundlikult analüüsinud ta viie esimese luuletuskogu vormilist külge. Ta tõstab juba ”Sonettide” puhul esile luuletaja keele hämmastavat varjundirikkust, kirjelduste pädevust,

Bernard Kangro 1939.

ta rikkalikku, aga loomulikku metafoorikat. Ta leiab ka, et "Sonettide" muusika on tagasihoidlikum, seda muidugi võrreldes Kangro edaspidise lüürikaga.

Ilmumisel ei äratanud see väike raamat R. Vaheri kaanega ja Ott Kangilaski siseillustratsioonidega eriti palju tähelepanu, sai aga heatahtliku arvustuse osaliseks. Lilleliselt idülliline kaanepilt heitis oma varju vahest sisulegi, lastes seda paista ilutseva pisiluulena rohkem kui see tegelikult oli. Luuletuskogu mikromaailma hoolsat registreerimist ja idüllil rõhutab ka Ants Oras oma saatesõnas antoloogiale "Arbujad" (1938). Ivar Ivask oma eespool nimetatud eessõnas tõstab esile seevastu "Sonettide" maailmatunde demonlikku külge. "Maa pole temale mingi juhuslik luule teema, vaid terve elu, pigemini o r u elu võrdpilt." ("Ajatu mälestus", lk. 14.) Ivask rõhutab ka seda, mida vahest luuletuskogu ilmumisel (nagu harilikult ikka) ei osata tähele panna: "Kangro oli nimelt teostanud midagi

v ä r s k e t eesti luules. Oma fatalistliku kiindumusega loodusse oli noor poet kindlustanud endale eriasendi ka oma kaasealiste "arbutuste" seas." (Ibid. lk. 16.)

Arno Vihalemm, polemiseerides heatujuliselt Ivaskiga (artikkelis "Noor Kangro", Mana nr 4, 1960), ei taha "Sonettides" näha niipalju selle demoonilist ööpoolt kui tervet naturalismi: "See on üsna talupoeglikult terve suure ringkäigu paratamatusega leppimine, oma-moodi "stirb und werde" mõte, mis tema loodusnaturalismi selgroomoodustab." Kui arvamisid nii lahku lähevad, võib see autorit ainult rõõmustada — ta on igaühele midagi pakkunud. Aga võimalikult objektiivseks jääda tahtes ei saa siiski mööda sellest, et need on "Sonettide" süngemeelsemad ja surmalähedasemad luuletused, mille mõju on kõige sügavam ja püsivam.

7.

Kaks järgnevat luuletuskogu, "Vanad majad" (1937) ja "Reheahi" (1939) ilmusid juba Eesti Kirjanike Liidu kirjastusel, näidates, et noor luuletaja oli võitnud selleks vajaliku tunnustuse. Neist on just "Vanades majades" nähtud Kangro tõelist läbimurdu nii kitsamas asjatundjate kui ka laiemas kirjandushuviliste ringis.

Luuletuskogu esimene tsükkel kannab nime "Rõõmsad rohulibled", mis nagu viitaks sidemele "Sonettide" maailmaga. Aga seegi on petlik — juba esimesed read vihjavad hoopis teise suunda:

*Sa päevad otsa oled istund udus,
nüüd äkki päike lahmas selgeks ranna.*

Siin on samataolist suurt vabanemist kui Gustav Suitsu "Kevade laulus" ("Tõest on nagu laiemalt merelt see tuul/ käiks noorte ja vanade üle"), kuigi selle tagapõhi on kitsam ja isiklikum. Otsesõnaliseks arveteõiendamiseks oma kirjandusliku minevikuga saavad read:

*Kas jalgu sul see kirju pael ei seo ka,
kas õite mürgist ilu sa ei karda? —
Ei! — Kitkud needki oma palja peoga
ja õhtul asetad nad pikka sarda.*

Luuletaja oleks nagu vabanenud mingist painajalikust unest — mil-
line see oli, selleks peab olema lugenud "Sonette". Pole siiski liialdus,
kui Ants Oras "Arbujate" sissejuhatuses ütleb, et Kangro on lõpuks
mättast irdunud. Seda ei tule muidugi võtta sõna-sõnalt — oluline
on see vabanemistunne, mis hoovab neist luuletustest. Nüüd ei istu
Kangro enam paigal teravapilgulise, aga nukrameelse vaatlejana —
ta rändab. Varavalgel või õhtu hilja, see on peaaegu alati rõõmus
rännak, rõõmulaulude mühaga kõrvus, tähekildudega juustes. See
kõik on üsna romantiline ja üsna noor. Võib tunduda paradoksina,
et Kangro oma teises luuletuskogus tundub nooremana, aga iseenesest
pole see kuigi haruldane — päris noored ei julge sageli oma noorust
näidata.

Ei puudu küll ka siin surm kui keskne motiiv, aga sellegi käsitle-
mine on kergem, optimistlikum. Ei saa jätta tsiteerimata üht ta va-
rasema perioodi ilusaimat luuletust, "Kevadine surm":

*Päike ilmub, langev vesi
muutub lausa kullaks.
Keset laulu, linnupesi
mina muutun mullaks.
Ja kui noorel pilverünkal
naerab vana kuu,
juba minu hauakünkal
võrsub rõõmus puu.*

Nii on "Tuulelaulud" üsna loomulik jätk "Rõõmsate rohulible-
de" ränduriluulele. Kirjutatud üheainsa palangulise hooga, on need
kantud ühtlasest meeleolust, kuid alati vahelduva pildistikuga, alati
vahelduva, aga hooga rütmiga. Siinkohal võib vahele lükkida, et
selliste palangute kaupa on toimunud Kangro kogu looming, alates
sellest, kui ta Semperi "tellimise" peale kirjutas kimbu sonette. On
ka "Tuulelauludes" siin-seal kahtlust ja pettumustki, aga valitsev
meeleolu on optimistlik või heroiline.

*Kui peakski mu minek jääma ööks
üle kosele tõmmatud traadi,
ma ootan tuult, mis mu puruks lööks
kui väikese, õõtsuva paadi.*

Kuigi see meeleolu luuletuskogu keskpaiku murdub ja selle kaks
viimast tsükli on oluliselt minoortoonis, ei suuda see hävitada ker-

guse ja vabanemise meeleolu. Lugeja elamuslik mulje ei ole küll teaduslikult õige, aga sinna pole midagi parata. (See on huvitav nähtus, mis hiljem kordub "Pühapäeva" puhul.) Vahest on selle põhjus luuletuste vormis, värsijalgade kerges jooksus ("Kooluheimad"), täisriimiliste neliridade laulvuses, siin ja seal vilksatavas völlahuumoris. Viirastuvad küll jällegi korisev soo, rabas murenev popsioon ja meretontidest vaevatud kaluriküla. Aga luuletajas on aktiivset võitlusvaimu. Vanad majad oma seinteklambriga, ähmaste ruutudega, mis vangistavad kirju liblika, — need on ainult selleks, et neid maha lõhkuda. Kohati on talviklikke mõttekäike, isegi Talvikule omase puändiga ("Tõde", "Mürgijooja", "Menipple naer"), võib-olla seegi põhjuseks, et need siinses ühenduses kergemini unustusse vajuvad. Aga need on humoristlikus toonis surma ja hävingu mõttega mängiv "Mets" ja sügavatundeline "Pöllumehe surm", mis alaliseks meelde jäävad. Viimane neist, kus lõpus samastuvad lõikus ja surm, väljendab just seda rahumeelset alistumist looduse igavesele ringkäigule, mida "Sonettidest" vahest oli liiga vara otsida.

Kuidas "Vanad majad" vastu võeti arvustuse poolt, selle näiteks olgu toodud paar katket A. Aspeli ülevaatest "Eesti luule 1937. aastal" (Eesti Kirjandus, 1938): "Ta luule on jäänud loodusluuleks, kuid mitte looduse objektiivse kirjelduse või oma passiivsete loodumuljete edasiandmise tähenduses. Loodus on tõmmatud ta luules inimese psüühilisse eluringi, iga rohulible on täidetud luuletaja enda tundeeluga... Kuigi maailm ja luuletaja enda sisetõed on selles kogus alles kujunemisolukorras, õigustab selles avaldub delikaatne tundlikkus sõnakunstiliste väärtuste vastu ja psüühiline elurikkus pidama seda üheks parimaks läinud aasta toodangus."

Järgmisel aastal, 1938, ilmus koguteos "Arbujad" Ants Orase toimetusel ja temapoolse saatesõnaga, kust sai nime 30-ndail aastail debüteerinud luuletajate generatsiooni ühine nimetus. Nime andjaks oli muide just Kangro. "Oleks vististi ebakohane selle raamatu põhjal kõnelda uuest kirjanduslikust rühmitusest, millele ta saatesõnas pole ainustki vihjet. Võtkem seda siis vaid uue generatsiooni ühise tutvustusvisiidina..." Nii kirjutab sel puhul Aspel "Loomingus". Isegi samast generatsioonist on raske rääkida, sest kaheksanda mehena koopteeritud Mart Raud oli debüteerinud juba kümme aastat enne teisi. Aga seitsmele luuletajale (Talvik, Alver, Viiding, Kangro, Masing, Sang, Merilaas) jäi sealt külge "arbuja" nimi.

*Betti Alver ja Bernard
Kangro. Tartu 1944.*

Kangro luule isikupärased jooned olid selles koguteoses juba üsna markantselt erinevad teistest. Aga tõeliselt oma luuleriigi valutas ta alles kolmandas kogus "Reheahi". Siin kohtuvad ja põimuvad kõik ta senised teemad, siin jätkub ka pisimaailma hoolikas kirjeldamine, aga esmakordselt saab selgeks Kangro luule kokku kuulumine rahvausu ja muistendite maailmaga, mis kogu lõppluuletuses "Ajatu mälestus" kasvab üle aegade ulatuvaks sümboliks.

Oluline muudatus võrreldes "Vanade majadega" seisab just selles, et luuletaja selle võrdlemisi neutraalsest ja abstraktsest maailmast pöördub konkreetseesse kodumaailma. Aga see pole mingi varem tuntud minevikuromantika ja taluelu idüll. See on tume maailm, kurjade jõudude pillutada, nõidade, paharettide ja painavate nägemuste maailm. See on soome-ugrilik loodus täis haldjaid, aga kaugel Oskar Looritsa kontseptsioonist, et meie esivanemad elasid sõpruses ja rahu loodusevaimudega.

Kangro ei vaatle seda maailma väljastpoolt, nagu mingit eksootilist miljööd. Ta on ise pärit sellest maailmast, on sellega üks. Kord on ta nende tumedate jõudude ohver, kord ise paharett või nõid,

kelle "talla all närtsib rohi" ja kelle "pilgu ees kuivab puu". Suur hulk luuletusi on minavormis, aga kõige kaugemale jõuab ta oma jäägitus sisseelamises siiski luuletuses "Ajatu mälestus":

*Laman selili ja olen
enda meelest reheahi.*

Vana eesti reheahi kasvab siin nagu mingiks pühaks altariks, mis koondab enda ümber kõik kadunud sugupõlved, selle tuli kustumatuks ohvrituleks.

*Mina olen reheahi,
minu päratumas keres
hõõgub lõõmav tulekahi
keset pikka ööd.*

"Reheahi" pole kaugeltki ainult sünge nägemus kõigis osades. Siin on isegi tunduvalt rohkem pehmet huumorit kui Kangro eelmistes kogudes. Esimene tsükkel "Lepatriinu" on puhtalt idülliline. Luuletustes nagu "Seenevana" on lastelaulu muigavat fantaasiat. Meie luuletajaist on muidu ainult Enno vaevaks võtnud kirjutada lastele arusaadavalt ja nauditavalt. (Aastal 1937 oli Kangro koostanud ja redigeerinud Enno "Valitud värsid".) Ja siingi on huumor ja traagika sageli üksteise läheduses, nagu luuletuses "Alemaal", kus ta kujutab tule hävitustööd, mille ohvriks langevad meie väiksemad vennad, putukad:

*. . . noor põrnikas, kes unistades tukkund,
õrn liblikas, kes lõõsas alla kukkund,
virk sipelgas, kes jooksis kevadrõõmus,
tark tigu, kes läks ülbeks vanas eas, —
nüüd lamavad kõik kuumal liival reas.*

See on viimsepäeva nägemus, üle kantud kõige madalamasse maailma, kosmiline katastroof mikrokosmoses.

See tume, nõiutud maailm ei ole aga midagi, mida autor vihkab või millest ta väljapääsu otsib. Siin puudub isegi resignatsioon. Üle "Vanade majade" noorusliku protesti ja meeleheite on ta jõudnud rahuliku aktsepteerimiseni. Mitte ainult, et see maailm on talle omamoodi armas, ta on ise osa sellest. Kui ta kujutab maja, mille aknasärkmed on nagu vangirauad (motiiv, mis esines juba "Vanades majades"), ehmuab ta lõpuks äkki:

*Kuid kõik ainsa mõtte ees taandub:
süa majja välk korra maandub.*

Üks etteheiteid arbujaile oli, et nad ei olnud küllalt rahvuslikud. Ja on õige, et näiteks Kangro ei tarvita kunagi Eesti nimetust. Ometi ei leia me sel ajal ühegi teise luuletaja juures nii järjekindlalt läbi viidud rahvuslikku temaatikat kui just Kangro "Reheahjus". Meie iseseisvuse viimaste aastate luules on Kangro sisuliselt kõige rahvuslikum, kuigi ta jälgib rohkem Juhan Liivi kui Koidula traditsiooni. Nii kujutab ta kokkukuulumist isade maaga luuletuses "Pärisosa":

*Ei see ole mu enese haud,
neid on korraga tuhandekaupa.
See on paljude kääbaste maa,
see on, mille eest tammepuust laud
mind kaitsta ei saa.*

Luuletuste vormilise külje poolest on Kangro vaheldusrikkam ja katsetusröömsam kui ükski teine arbujaist. "Reheahjus" esineb nii arbujalik nelirida kui ka keerulisemad ja tujukamad riimiskeemid, alaline rütmiline vahelduvus rahvalaulu raiuvast trohheusest proosarütmilise vabavärsini. Ja niisama ohtralt pillab ta siingi oma murdekogumise matkadelt kaasatoodud sõnavara.

Vaadeldes eesti luulet 1930 ajakirjas "Eesti Kirjandus" (nr 2, 1940) ütleb Ants Oras "Reheahju" juurde jõudes: "Ühelgi meie luuletajaist — peale Underi "Õnne varjutuses" — pole olnud nii intiimset vahekorda meie folklooriga... Meil on seekord tegemist tõesti "rahvusliku" luulega, kuid säärasega, mis on ürgehtne ja milles peegeldub uueaegselt sensitiivne ja komplitseeritud hingeelu... Vorm on Kangrol väga nõtk, herk, täis peenimaid varjundeid, õrnalt maaliv, väga harva robustseid efekte kasutav, rikka, kuid tagasihoidlikult tarvitatud rahvapärase sõnavaraga."

8.

Kangro esimesi paguluses ilmunud luuletuskogusid, "Põlenud puu" (1945), "Pühapäev" (1946) ja "Seitsmes öö" (1947), võiks parema nime puudumisel nimetada "Värmlandi triloogiaks", kuigi neil selle Rootsimaa osaga on vaevalt muud tegemist, kui et luuletused seal

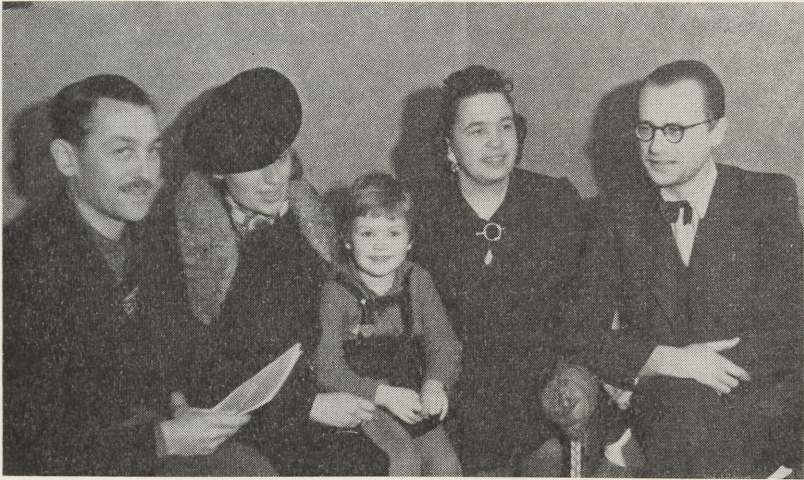
on tekkinud. Seegi pole kehtiv suure osa "Põlenud puu" suhtes, mille tuumik on loodud kodumaal, osalt seal isegi ilmunud. Luuletus "Katku ajal", mis nii selge sümboolikaga näib kujutavat 1944. aasta suve, on ilmunud isegi nii vara kui 1940, EÜS "Veljesto" koguteoses "Võim ja vaim".

Neist kogudest on "Põlenud puu" ja "Pühapäev" juba algusest peale nagu paari kuulunud, umbes samal viisil kui Underi "Hääl varjust" ja "Rõõm ühest ilusast päevast". On ju neiski asetatud vastamisi öö ja päev, kaotatud ja kannatavat kodumaad sümboliseeriv põlenud puu ja mineviku õnnelik pühapäev. Aga mineviku ja oleviku juurde kuulub ka tulevik, ja "Seitsmes öö" oma paatosega ja tulevikuoptimismiga on niisama lahutamatu osa nende esimeste pagulasaastate rahutult käärivaist ja ajamärke otsivaist meeoludest.

Et Kangro "Põlenud puus" nii sageli kõneleb sümbolite kaudu, nagu ridade vahelt, selle põhjuseks võib osalt olla asjaolu, et suurem osa luuletusi oli loodud kodumaal. Nii isegi luuletus "Kodutee", mida kergesti võiks pidada pagulaspõlves tekkinuks. Aga suurelt osalt on see ka Kangro väljendusviisi omapära — siamaani oli ta hoidunud selgest, otsesest kõnest, lasknud piltidel ja sümboleil kõnelda. Ometi on Kangro luule nüüd ja nüüdsest peale tihedalt seotud oma ajaga. Luuletus "Ajatu mälestus" "Reheahju" lõpus on ka sellepolest sümboolne, et Kangro luule oma esimesel perioodil oli ajatu, kujutas staatilist maailma, mille sündmustik küll võis edasi liikuda, aga ainult kas aastaegade või elu ja surma igaveses ringkäigus. Aga juba luuletuses "Katku ajal", kirjutatud esimesel sõjatalvel, aimub selle muistse aja kirjelduse varjus tegelik olukord.

Luuletuskogu formaadis ja välises kujunduses (kaanepilt on autorilt endalt, nagu ka järgnevate kogude puhul) on kinni peetud iseseisvuseaegsest traditsioonist. Seegi on ajajärgule iseloomulik — püüdsime kinni hoida vanast pärandist ja jätkata seda teed, mis 1940. aasta suvel vägivaldselt oli katkenud. Seesama kehtib ka luuletuste vormi suhtes, mis haarab tagasi isegi rohkem "Vanade majade" kui "Reheahju" perioodi. Ainult sisu, piltide valik, aga kõige rohkem nende ridade vahele peidetud mõte, millele lugeja omalt poolt kaasa aitas, on teine, on uus ja tänapäevane. Kas pole see näiteks üks "Paadilauludest", mis nagu oleks üle jäänud "Vanadest majadest":

*Ja vaata, kas kuldne eha
paadi käilas ei värele!*

*Põgenikelaagris Ulricehamnis 1944. Bernard ja Maria Kangro,
Greta Barrot-Milk ja Leonid Milk, keskel
Milkide tütar Mai.*

*On õnnis, kes saab veel nutta
oma õnnele järele!*

Aga nüüd ei ole paat enam mingi sümboolne pilt, vaid enamikule lugejaist on see saanud üsnagi konkreetseks. Ei tähenda midagi, et see konkretiseerimine mõnikord tuleb tagantjärele, et osa luuletusi on valminud enne seda kui põgenemine ja maapagu üldse luuletaja teadvusse viirastusid. Nii terviklik on esimese pagulasaasta meeleolu "Põlenud puus", et luuletuste tekkimisaja lahtiharutamine ainult toob kaasa illusiooni rikkumise.

Valdavas enamuses on luuletuste aineks loodus, aga mitte enam sellisel otsesel, naturalistlikul kujul nagu "Sonettides", vaid meeleolude taustana, aja ja elu sümbolina. Luuletus "Sügis" oma paarisriidadega illustreerib kõige paremini seda paralleelset liikumist nagu kahehäälses laulus:

*Sügis köidab kase latva juba kollast paela,
mure sidus eile mulle mustad kirjad kaela.*

Mõnikord kasvab see sümboolika mitte ainult luuletaja enda, vaid

kogu maa ja rahva saatuse peegelduseks, nagu nimiluuletuses "Põlenud puu":

*Siis kui teised löövad haljendama,
olen mina ikka sama —
põlend puu.*

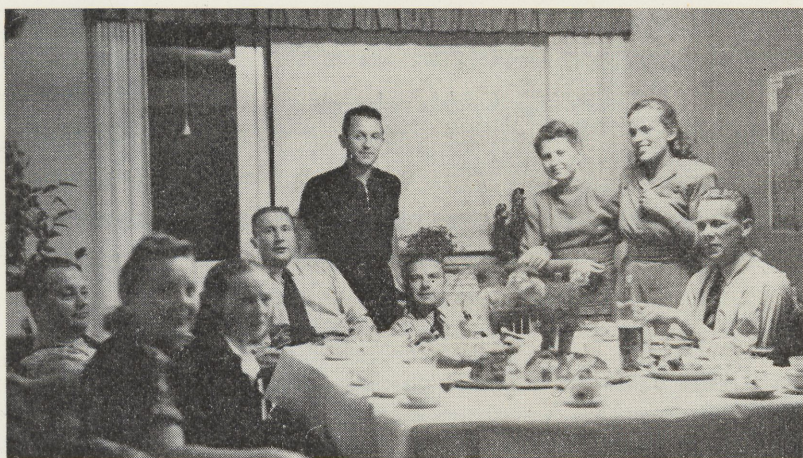
Ja kogu lõppluuletuses "Minu nägu" kordub sama võte, mis "Reheahju" lõpus, —ainult et siin kodu sümboli asemele on asunud kogu maa ja rahva sümbol:

*Olen miljoneid päevi lamand,
mu nägu on murenev paas.
Kuid mu süda iial ei sure,
minu hing — see on kohisev laas.*

Isamaalised toonid ja paatos luuletuskogu lõpposas, selleaegses olukorras nii loomulikud, aitasid kindlasti kaasa luuletuskogu populaarsuseks. Ja kui järgmisel aastal tuli "Pühapäev", mis pakkus haledavärvilisi mälestuspilte mineviku pühapäevapoollest, oli selle menu juba ette kindel. Kangro loodusepildid olid seni harva olnud ühemõtteliselt idüllilised. Tegelikult ei ole ka "Pühapäev" ainult päiksepaiste. Kui jagada selle kogu luuletused nende lõppakkordi järgi, siis selgub, et ainult 25 kogu 56-st luuletusest on n.ö. "õnneliku" lõpuga. Sageli murdub luuletuse rõõmus meeoleu nukruseks, kogu aeg püsib teadvuses, et see kõik on juba ammu kadunud. Juba avaluuletuses "Sinine õis" esitab luuletaja oma programmi:

*Ka siis, kui hommik ei koida
ja lämbumas igatsus,
õit sinist alati hoida —
ükskõik kui kaua ja kus!*

Valik on sellega teadlik. Aga see ei ole siiski võltsimine. Mälestustest on alati kerge välja noppida neid, mille silmapilgurööm on segamatu. Pääsulinnu vihvatav tiib, koplis mahla tilkuvad valged kased, päikselaigud ümber tare, sinikellukad kivisel rajal — põgusad hetked, mil aeg nagu seisatuks. Selliseid silmapilgupilte, hetke meeletusid, on "Pühapäevas" rohkesti. Ka siin on Kangro pildid konkreetsed, rikkad detailidest, värss ise aga libiseb kergelt ja helisevalt, nii et pildirikkus ja sõnavara ei muutu koormavaks. Just "Pühapäevas" on Kangro luule tõusnud oma musikaalsuse haripunkti Mõnikord

Kävlinges 1947. Vasakult paremale: Vladimir Lõokene, Hilli Riispere, Anni Lõokene, Helmut Riispere, Bernard Kangro, Hans Nurk, Tamara Reitalu, Maria Kangro, Juhan Reitalu.

on sentimentaalsus ähvardavalt lähedal, aga sellest aitab mööda väike humoristlik käänak, vaevaltmärgatav eneseiroonia. See on ka mõistetav, sest sentimentaalsust pidasid arbujad üheks kirjanduslikest surmapattudest. Esmakordselt üle pika aja — viimati esines see "Sonettides" — ilmub Kangro luulesse erootiline motiiv, aga seekord väga karskelt ja puhtalt, kuigi mitte arglikult.

Nagu juba varem öeldud, ei ole "Pühapäeva" taevast sugugi pilvedeta. Nukker põhitoon kõlab ridade vahelt ka selle rõõmsamas osas. Ei pääse teadmisesest, et see kõik on juba ammu kadunud. Nii mõnegi päiksepaistelise luuletuse lõppridades väljendub see äkiline tõdemine, eriti lakoonilise selgusega luuletuses "Mälestused":

*Ma ärkan ja murdun valust:
Mind pole, mind polegi sääl!*

See kahekordne kõlapind loob eriti sugestiivse meeoleu ühes tuntuimas luuletuses — "Ema rõivakirstul". Ja mida kaugemale edasi, seda enam kummitab muutunud olukord. Kodumetsa kägudest on saanud haukad. Luuletaja leiab ennast öömändide all, seljas võõras vammus. Viirastub siingi "sõjasoo" ja tuuleveski, mis "jahvatab musti mürgiseid tungalteri".

Otsest paatost on "Pühapäevas" suhteliselt harva, nii luuletuses "Igatsus", mille lõpus ta kinnitab:

*Taban jälle kuulda rahvast,
kes laulab
ja loob!*

Veel harvemini on siin pagulasluules muidu sageli esinevat otsest protesti —

*Et kurdad nüüd, pole sinu, vaid
see on kogu maailma häbi.*

Ometi võib öelda, et luuletaja on veenvam nukrameelseis või isegi raskelt pessimistlikes luuletustes kui neis, kus ta võtab endale sõduri osa, kus ta pihku kerkib mõök, helkiv ning särav. Ta tulevikuoptimism on hoopis jõulisem, kui see võtab sellise loitsiva kaju:

*Ja me laulame laia laande
iga puu latva kukkuma käo;
sinililledest koome pähe
igiõitseva jumalanäo.*

Iseloomulikult on selle luuletuse nimi "Sinine laul". "Pühapäeva" värv on siiski esmajoones sinine, mitte sini-must-valge.

Hoopis erineva kõlaga, aga siiski samasse perioodi kuuluv on kolmas paguluses ilmunud luuletuskogu "Seitsmes öö". Juba selle avaluuletus "Sõna" esitab programmi:

*Täis viljapää kaitseb
häda-aastate vastu,
kihv kaitseb hullunud
hammaste vastu
ja kurja vastu
on — sõna.*

Selle raskuspunkt ei ole enam lähemas või kaugemas minevikus, vaid olevikus ja tulevikus. Ja kui kahes varasemas luuletuskogus ka vormiküljest võis märgata põgenemist minevikku, siis näitab "Seitmes öö" ka selles suhtes laienemist ja edasiminekut. Mitte ainult, et siin vabavärss võtab ülekaalu — ka võrdluspildid muutuvad julgemaks, dissonantsid sagedamaks. Vahest on siin oma mõju ka konfliktil uuema lääne-euroopa luulega. Sisuliselt jääb aga "Seitsmes öö"

endiselt kitsastesse piiridesse, meie maa ja rahva saatuse juurde. Paatos on muutunud tugevamaks, on märgata, et luuletaja on kõrgendanud häält.

Selle kõrval on üksikuid luuletusi, milles Kangro jällegi on pöördunud tagasi oma varasema ebamäärasuse ja mitmepinnalisuse juurde, vahest veelgi subtiilsemal kujul. Luuletuses "Pime löoke" on ainult ebamäärane, värelev meeoleolu, aga see on tugev, ja me ainult aimame selle peidetud sümboolikat:

*Ta silmad on ära,
ta ei näe enam,
ainult laul, see voolab kui jõgi
läbi maa, mida keegi ei tea.*

Ebareaalsus murrab sisse ka looduspiltidesse, otsekui mõjustatud moodsast maalikunstist. Üle kopli jookseb kari rohelisti lambaid, päev on rohekassinine. Luuletus "Maa all" algab pildiga, mis laiema lugejaskonna silmis pidi paistma lausa "sürrealistlik":

*Nad otsisid võtmed
ja avasid maa
ja vaatasid sisse:
all lamasid mehed
ilma päata.*

Asukohamaa või üldse põhjala on jõudnud siin Kangro luulesse juba konkreetsemal kujul. Kuigi on tunda, et ta ei saa sellega otsest kontakti, et ta ise viibib siit pooliti eemal. Nähes kalureid merelt tulemas, küsib ta endalt: "Kuid kus on sinu saak?" Kodupildid viirastuvad siingi sageli, aga teisiti kui "Pühapäevas", unenäolisemas laadis:

*Istun sinisest savist
sõtkutud põrandal
ja hoian kollaseid viljapäid süles.*

"Seitsmes öö" on oma tihti esinevaist süngeist motiividest hoolimata mitte ainult kõige sõjakam, vaid ka kõige optimistlikum neist kolmest kogust. Seitsmes öö on küll kõige pikem, aga sellele peab järgnema hommik. Luuletuses "Ma näen sind", Walt Whitmani parafraasis, loetleb ta laialipillatud kaaspagulasi kõigis viies maailmajaos, aga kui ta oma pilgu suunab kodumaale, näeb ta seda nii nagu

ta seda tulevikus näha sooviks. Ja luuletuses "Hiiglased laulavad", mis alguses oli kavatsetud ka luuletuskogu pealkirjaks, näeb ta tõusvat kõiki orjastatud rahvaid, kelle lauluga liitub ka luuletaja enese hääl. See luule saab vahest veelgi paremini mõistetavaks oma aja taustal, mis oli tõepoolest meie "seitsmes öö". Maailmapoliitikas jätkusid koostöö taotlused Nõukogude Liidu ja lääneriikide vahel, kusjuures esimene kogu aeg oma mõjupiirkonda lääne poole nihutas, alistades ühe riigi teise järel. Ja isegi meie, pagulaste, olukord Rootsis tundus nii ebakindlana, et algas massiline edasimineku läände.

"Seitsmes öö" lõpeb tsükliliga Peipsi, Juhan Liivi motiividel. Siin tuleb esimest korda kuuldavale teema, mille juurde Kangro hiljem korduvalt tagasi tuleb.

Ülevaates "Kolm aastat Eesti kirjandusloomingut väljaspool kodumaad", Saksamaal ilmunud ajakirjas "Kauge Kodu" (nr 12/13, 1947), kirjutab Harald Parrest Kangro puhul: "Nüüd on luuletaja oma töupäraselt inspireeritud, ent väga keerukasse kunsti lisandanud ühelt poolt enam selgeid patriootilisi üldteemasid lihtsamases, teiselt poolt aga tasakaalustanud seda "tavaliseks muutumist" endisest veelgi subjektiivsemate, hapramate, unenäolisemate motiivide sissetoomisega... Nii ei ole ka praegust Kangrot mitte alati kerge täpsemalt mõista: ta luule on nagu muusika, mille jälgitavaid meloodiaid kõrv tabab vaid hetketi."

9.

*Kas arvad, et tulen su juurde,
kaasas luule ja lohutus?
Ei. Oleme samas maailmas,
hädas ääretus-tohutus.*

Nii algab Kangro järgmine luuletuskogu "Tulease". On alati riskantne võtta kirjanikke sõna-sõnalt, eriti luuletajaid. Pole vaja pöörata palju lehti luuletuskogus leidmaks, et see tegelikult on just luule ja lohutus, mida Kangro nii siin kui ka oma järgnevais luuletuskogudes pakub.

Need kolm luuletuskogu on juba ajaliselt üksteise lähedal — "Tulease" 1949, "Veebruar" 1951, "Eikellegi maa" 1952. Sisult ja vormilt on need nii üksteise sarnased, tunduvad nagu ühe ja sama luuletuskogu eriosad, et meil veelgi suurem põhjus on koondada

neid triloogiaks kui see oli eelmise kolmiku puhul. Kas neid nimetada "Lundi triloogiaks" luuletaja uue asupaiga järgi või "kadunud aja otsimise triloogiaks" nende sisu arvestades, jäägu otsustamata. Ilmne on, et Kangro nüüd sihikindlalt ja süstemaatiliselt on asunud jäädvustama ja taaselustama mahajäänud kodumaad, nii nagu see kord oli.

Algab see tsükliga "Vana Võrumaa" "Tuleasemes". Selle ühek-sast osast koosnevas nimiluuletuses on Kangro pöördunud tagasi ka sonetivormi juurde, kuigi selleks seekord on nn Shakespeare'i sonett, mis laseb iga luuletuse lõppeda tugevasti puänteeritud kaksikreaga. "Veebruaris", Kangro kõige patriootilisemas luuletuskogus, on neid paljuosalisi luuletusi koguni kaks — "Surematu Tartu" ja nimitsükkel, mis on pühendatud sünnimaale tervikuna. "Eikellegi maas" oleme küll jõudnud juba lähema mineviku varjude alla — "Seitsme aasta eest" elustab mälestusi kodumaalt lahkumise päevadest — ja luuletuskogu lõpeb tsükliga "Õhtused külad", kus valgustus kogu aeg muutub, päiksepaiste asendub järjest tiheneva pimedusega. Olgu nimetatud, et see mineviku tagasi-võitmine ei toimu ainult Kangro luules — samal ajal alustab ta ka senini poolelijäänud romaanitri-loogiat "Igatsetud maa", mille kandev idee on paralleelne luuletus-kogude omaga.

Kui öelda, et need kolm luuletuskogu ei lisa enam midagi Kangro valmiskujunenud luuletajapalele, siis ei tähenda see, et ta luule oleks stagneerunud sisult või vormilt. Kangro on siin detailide ja variatsioonide meister, kes osavalt valgust või kõlavärvi vahetades, eri vaatekohta rakendades, saavutab uusi efekte ka varemini esinenud motiivide ja piltide puhul. Ta helluse ja protesti, nukruse ja viha, sügava pettumuse ja trotsliku lootuse vahel kõikuv meeleolu viib lugeja kaasa oma lainetusega ning võib ühes ja samas luuletuses murdudes üllatada. On õige, et "Seitsmes öö" oma rahutuma veretuk-sega ja otsimisinnuga ennustas nagu midagi muud kui tagasipöördumist pühapäevamaale ja põlenud puu sümboolika juurde. See võis tunduda eriti märgatavalt ajal, mil meie luule maapaos hakkas ot-sima teed kokkusaamiseks lääne-euroopa moodsamate kirjandusvoo-ludega, kas siis suurema või väiksema õnnestumisega. Traditsioonilise luulevormi kõrval midagi uut luua õnnestus küll ainult Kalju Lepi-kul, ideoloogilist kohanemisvõimet osutas Ivar Grünthal. Võib-olla oli Kangro tagasimineku ka omamoodi protest, kangekaelselt oma tee käimine. Eriti "Tuleasemes" on tunda, kuidas ta püüab vastassuunas,

väljendusviisi veelgi suurema lihtsuse, pildistiku loomulikkuse poole. Teed tagasi, rahvaomase juurde, oli juba kodumaal alustanud teine arbuja, Betti Alver.

Et see kadunud maailm Kangro luules saab nii elavaks, selleks aitab muidugi kaasa ta kõigi meeltega tajutav konkreetsus igapäevaste argielamuste ja meeleolude edasiandmisel. Pärast vihma auravad küntud mullad, õitsva õunapuukoosa pehme käpp, kuivanud talviste õunte lõhn pööningul, roostepunane sipelgas kasteheinakõrrel, kanna alla jäänud pröksuv hernekaun — me teame kõik, et need on just sellised pisiasjad, mis aitavad taaselustada kadunud aegu palju rohkem kui nii mõnigi suursündmus. Kõige läbimõeldum, aga oma vahelduvate rütmidega ja riimiskeemidega siiski impressioonistlikult mõjuv on "Surematu Tartu". See on esitatud nagu kahel pinnal korruga, ühelt poolt topograafilised pildid linnast, selle kõrval ebamäärased, unenäolised meeleolud. "Ma otsin su jälgi" on neist vahest kõige isiklikum, laseb aimata sidet oleviku ja mineviku vahel, võtab ka lugeja kaasa seikluslikule teekonnale:

*Sinu rasked jalad on vajunud
läbi tänavasillutise.
Mina otsin su jälgi
munakividelt ja asfaldilt.*

Veelgi kaugemale Tartu minevikku haaravad neli portreed Tartu kirjanikest — Kristjan Jaak Peterson, Faehlmann, Koidula ja — muidugi Juhan Liiv.

"Eikellegi maas" on minevikuks saanud mitte ainult kunagine kodumaa, vaid ka seitsme aasta eest toimunud valus lahkumine, mis nüüd esineb juba konkreetseis piltides. Oli saabunud aeg, mil me vabanesime ebarealistlikest soovunelmaist ja teadsime, et maapagu tuleb pikaajaline. Sellega võib kohaneda mitut moodi, aga Kangro valis selleks tunnetega kodumaas juurdumise. Kui ta üldse valis — sest nagu juba alguses ütlesime, on neid, kes on sündinud pesahoidjaks. See ei tähenda aga seda, et ta oleks sulgenud silmad oleviku ees, keeldunud vastu võtmast uusi muljeid. Ta Skåne motiividel kirjutatud luuletused on niisama selge pilguga detailides nähtud, kõigi meeltega tuntud. Ainult tunded on kogu aeg mujal. Kangrol pole sellepärast isegi vaja häbi tunda rõõmu pärast kevadise õitseaja rikkuse puhul nagu tunneb Under, sest ta igatseb kogu aeg lõokeste järele, kes "lõõritavad veelgi kõrgemal, veelgi

Kävlinges 1947. Arvi Moor, Kangro, Karl Ristikivi.

sinisema taeva all". Tema maa on eikellegi maa, kus minevik ja olevik kohtuvad — ja kunagi kokku ei saa.

Kui siin on eriti rõhutatud "Lundi triloogiat" ühendav teema, minevikumaa olevikku päästmine tuleviku jaoks, siis ei tähenda see, et neis poleks ka muud või et see oleks kõrvaline. "Tuleasemes" on protestiluulet — terve tsükkel "Vihapäevade vari" ja meeldesöövivaid pagulusmeeleolusid ("Tusamõtted", "Ma olen kivi"). Ka "Veebruaris" ei vaata ta ainult minevikku — sulatuuled võõras sadamas toovad kaasa meeleolude lainetusi, esimesed häired ta sihikindlalt ühesuunalises luules. See saab "Eikellegi maas" valusaks tõdemiseks:

*Kodusärk, mis ema koetud,
pole võõrast linna kestnud.*

Ja "Kuulauludes" tõuseb Kangro fantaasia jälle kord lendu, nii nagu kanaarialind samanimelises luuletuses kogu puuriga õhku tõuseb.

Samasse perioodi kuulub õigupoolest ka "Suvihari" (1955), ala-pealkirjaga "Kümnes kogu luuletusi". Ka siin kannab selle kesksam ja kandvam tsükkel nime "Mälestusmaal", kus "päiksepaiste kui kullane ratas" ja ööd on õitevalged. Aga see on samalajal ka kokkuvõtte kogu käidud teest ja selle lõpuosa kannab nime "Ülejääk", kus luuletaja pilk on suunatud samavõrra ettepoole.

Kangro tõstab siin üles kõik oma senised teemad, ja on loomulik, et kõige südamelähedasem neist on sissejuhatuseks. "Me lähme koju" on selline tagurpidi suunatud tulevikuunistus, kus me näeme ainult oma igaveses ringkäigus muutumatut kodumaa loodust. Ta mälestusmaa on seekord vahest kõige sügavam idüll.

*Oma südamemaale ma lähen
päiksepaistes ja lõunatuules,
kevade rõõmupeole.*

Mälestuste luule on ka "Pilte vanust raamatuist", aga siin on see saanud tunduvalt isiklikuma näo. Vanad raamatud, mis kord köitsid meeli ja ergutasid fantaasiat, Garibaldi, kes käis kuus korda surmasuus, hiiglaneitsi Tuglase "Maailma lõpus". Kõlab matkaulu motiiv "Vanadest majadest", viirastub "Reheahju" maailm, kus lehmale kasvab selga karv nagu rohekastume sammal ehtsalt arbujalikus luuletuses "Hulguse õhtu":

*Kes lahkaks nüüd selle sombu
nagu punni läind põdramao?
Elu ängas kord lapsele kombu,
sulle, surm, jätan suurema jao.*

"Hobuselauludes" on jälle kord noore Kangro mitmepõhjalist, rasketitabatavat sümboolikat, unenäo meeoleolu, mis ärgates hajub, nii nagu kaob unes nähtud roheline ruunake. Päisipäeval on hobune must —

*Tunamuistne on hobune,
ainult mure on uus.*

Ja lõpuks "Ülejääk" — see oleks siis see, millest tuleb edaspidi elada. Ka siin on Kangro isiklikum kui oma senise maapao luule

suuremas osas, kus ta enamasti asetab ennast kõigi pagulaste elamuste ja meeleolude peegliks — "Ma olen su kõrvalt veli: / sama leib, sama lusikas." Nüüd aga laseb ta aimata kahtluste ja kahetsuste keerdkäike, mis mitte alati pole seotud ainult pagulasolukorraga.

*Need on rasked silmapilgud:
kahjatsus kui püssitääk,
kauged tuled, harvad vilgud. —
See on elust ülejääk.*

See periood Kangro luules on olnud vahest kõige kontroversiaalsem. Ühelt poolt tõlgitses ta nii kongeniaalselt mitmesuguseid pagulasmeeleolusid, oli tööpoolest "sama leib, sama lusikas", et ta laiemas luulearmastajate ringkonnas võitis suure populaarsuse. Teiselt poolt ei puudunud etteheited, eriti nooremalt generatsioonilt samas ringis paigaltammumise pärast. See seisukoht tuleb nagu ridade vahel esile ka Ivar Ivaski sissejuhatuses valikkogule "Ajatu mälestus": "Tundub, nagu oleks luule hilisema Kangro jaoks kõrvalplaanile nihkunud ja tema täielik energia pagulasaastail voolanud üha enam mujale..." Aga ei ole puudunud ka vastupidised seisukohad, mis on muutunud seda tugevamaks, mida rohkem ajasõelal on aega olnud tuulata. Juba — samuti varem tsiteeritud — artiklis "Noor Kangro", ütleb Arno Vihalemm selle puhul, et valik on tehtud ainult luuletaja esimesest viiest kogust: "... võimalik, et piiratud valik viimaseist (s. t. kogudest "Seitsmes öö" kuni "Suvihari") annaks isegi mõjukama pildi, haaravama Kangro, kui samasugune elmistest."

Nüüd tuleb siiski Kangro luuleloomingusse pikem vaheaeg, mille jooksul ilmub ainult juba mitu korda nimetatud valikkogu "Ajatu mälestus" (1960). Valimikke oli ilmunud küll ka varem, aga teistes keeltes. Kõige esimene neist oli ingliskeelne valimik "Earthbound", W. K. Matthews'i tõlkes, mis ilmus 1951, Endel Kõksi illustratsioonidega. Järgmine tõlkevalimik, "Flucht und Bleibe", ilmus 1954 Hermann Stocki tõlkes. Soomekeelse valimiku "Liekihtivä jälki" (1956) oli tõlkinud vana Eesti sõber Lauri Kettunen. Viimane neist äratas kõige rohkem vastukaja — Soome ajakirjanduses ilmus sel puhul rida artikleid, mis käsitlesid mitte ainult ilmunud raamatut, vaid Kangro luuleloomingut üldse. "Helsinki Sanomates" kirjutab sel puhul Soome noorema põlve tuntumaid kirjanduskriitikuid,

Kai Laitinen: "Pagulastunnetest tõusnud luuletused on vapustavad ajadokumendid, aga oma parima annab luuletaja pürgides olevikust minevikku ja avades panoraami ajas tagasi." Saksakeelse valimiku puhul võttis sõna ka rootsi luuletaja Johannes Edfelt ajalehes "Dagens Nyheter" kus ta tõmbas muuseas paralleeli Kangro ja Erik Axel Karlfeldti luule vahel. "Flucht und Bleibe" laenas oma nime ka Euroopas ringi rännanud pagulaskirjanduse näitusele.

10.

"Suviharjast" on üheksa aastat järgmise luuletuskoguni "September", mis ilmub 1964. Need üheksa aastat pole möödunud jälgi jätmata ka Kangro luuletajapalele. Kõigepealt muidugi aastad ise, mille lennust keegi ei jää puudutamata. Esimene tsükkel "Ulmasaarestik" on just sellest, aja möödumisest tingitud melanhoolia peegeldus. Aja tige küüs kisub sõbrad üksteise järel savisesse hauda. Aga meie kõrvale kerkivad noored, kes nüüd omakorda löövad palli — aina pass ja sööt. Nukra eneseirooniaga nendib luuletaja:

*Meie aga ketrame igaviku värtnatel
hõbevalgeid lõngu,
mina ja mu truu vanamoor.*

Tulevad päris proosalised mured — öö-öde on reaalne kuju, mitte sümboolselt viirastuv surm Kangro noorpõlve soomaastikus.

Selleski kogus on kodumaa-aineline tsükkel "Koduretk", aga seekord pole see unelmreis mälestuste pühapäevamaale. Üsna realistlikes piltides esitab luuletaja kodumaad nagu see on. Ta näeb kodumetsa, mille nüri saag maha närinud, mõisa moodi valendavaid kolhoosikarjalautu, viilimisi venivaid moodsa aja moonakaid.

*Elu väiksed alevlased
õhutavad pliidadruupi,
siis kui viimsed kalevlased
saavad sunnitöödel tuupi.*

Ja kui ta sel koduretkel kohtab oma isa, on see traagiline kohtumine, ilma sentimentaalsuseta, otsese küsimusega: "Kas me neile andestame, isa? . . . — Andesta sina, kui saad, mina ei jõua."

Kangro pildistik on siin muutunud napimaks, teravajoonelisemaks,

askeetlikumaks. Isegi loodusluuletustes, mis on pühendatud värvi-rikkale septembrile, on meeololu võnked tugevamad kui varem. See võib tunduda üsna rõõmus ja vallatu, kui luuletaja päästab valla oma segamata põhivärvide registri: hommik keksib kollases seelikus, parred on klaarsinised ja punastes vaatides pruulitakse valget vihma. Isegi unenäo emis on sinine. Aga selles kõiges on mõrkjat kõrvalmaiku, teeseldud uljust, sest

*Sügis on visanud kirja
täna mu kirjakasti,
tõmmanud musta mu masti.*

Tundub, et "September" on lähemas ühenduses ammu ilmunud "Seitsmenda ööga" kui oma otsese eelkäija "Suviharjaga". See väljendub mitte ainult sisus, vaid ka vormis, mis jällegi on muutunud vahelduvamaks, rahutumaks, otsivamaks. Siin on kõigepealt "Strömmen", mis oma novellistliku laadi tõttu on Kangro luules eriasendis. Selle põhikude jääb hämaraks, sest ainult üksikud pildid ja fragmendid kerkivad pinnale Strömmeni keerlevast veest.

Veelgi kaugemale oma senisest teest läheb Kangro luuletuskogu kahes viimases tsükliis. "Tuhapäeva" üldpealkirja alla koondatud luuletused oma nukruse, lootusetuse, alistumise ja trotsi vahel visklevais meeoludes saavad adekvaatse väljenduse vabavärsis, mille pildistik on jällegi "moodsam", assotsiatsioonid üllatavad. Riimidki on seal, kus nad esinevad, rohkem rabavad kui helisevad, ja sõnastus muutunud jämedakoelisemaks.

*Viimset ööd ei võida sinu laadi tobu.
Taevateed ei sõida luider luulehobu.*

Veelgi kaugemale läheb Kangro pikemas lõppluuletuses "Pikk teekond". Siin on kakskümmend pagulusaastat kokku võetud nagu kiirkirjas, mõnerealiste skitsidena, kus igale stroofile järgneb kursii-vis antistroof. Need on ainult üksikud valguspunktid, mida luuletaja annab, mille vahet lugeja ise oma tahtmist mööda võib täita. Punktluule — kui tarvitada moodsast muusikast laenatud terminit. Aga needki fragmendid on lähemal vaatlemisel ehtsalt kangrolikud.

*Must rõngaskael hobune hirnahtab.
Ta on pime. — Tumm tähtu öö.
Kardan, et ma ei tunnegi,
kui ta tuleb.*

Aastal 1966 ilmunud "Varjumaa" on Kangro kaheteistkümmes ja siiani viimane. Selle pessimism tundub eelmise luuletuskogu lõpuosa otsese jätkuna, on aga saanud leebema, leplikuma väljenduse. Varjumaa, see on muude tähendusvarjundite kõrval kodumaa võõra okupatsiooni raskuse all. Seekord on see jällegi saanud väljenduse eskätt sümboolseis piltides.

*Roti naha ja varese sulgede all
elatakse päevast päeva. — Elatakse!*

Mälestused on ununenud, lootus kadunud. Carl Sandburgi luuletust "Rohi" meenutav "Ülestõus" on ilma selle filosoofilise üleolekuta. Kivid, mis murenevad, on selleks liiga armsad, et see pakuks lohutust, kui

*Unustatud sillapeades
ennast rünnakule seades
tõuseb rohumalev maast.*

Rohi katab küll hävituse jäljed, aga meid endid matab liiv — unustuse surnud liiv.

Tsükli "Lumest lumeni" loodusemeeleolud liiguvad samuti madalas kaares. Isegi suvine öitseae, mille meelesid Kangro nii tihti on kinni püüdnud ja jäädvustanud, ei paku enam lohutust.

*Tigedad õied valvavad mu vanglat —
õunapuu äitsmed, valusalt roosakad.*

Ja kolmas tsükkel "Mustad härjad", mille nimi viib mõtted "Reheahju" rahvaluulemotiividele, osutub oodatust hoopis teiselaadiliseks, täis värelevaid surma ja kaduviku meelesid, mille pildid on pärit oleviku asukohamaalt või siis vihjavad juba varem kirjanduslikku vormi valatud mälestustele. Pööning repetanud linaluudega, reheahju nõgine kumm, sinised mesilased — need on juba varem Kangro loomingust tuntud elemendid, aga siin on neid kasutatud hoopis uues ühenduses. Ja ühegi laternaga ei leiaks siit idüllit või optimismi. Skeptitsism, küll mitte nii tugevate vahenditega väljendatud kui "Tuhapäeva" luuletustes, on siiski lõplik. Koigest jääb järele ainult Ei-midagi.

Tee on tühi. See olen mina.

Luuletuskogu lõppu on Kangro asetanud kaks autobiograafilist poemi — "Süda ei põle ära" ja "Kihvakaania". Esimene neist on

üles ehitatud üksikpiltidele lapsepõlvest, tahtlikult igasugust lüürilist meeleolu vältivais, kuivi fakte loetlevais lõikudes, mis mitmeti meenutavad Edgar Lee Mastersi "Spoon Riveri antoloogiat". On needki enamasti hauakirjad, kas mõnele meeldejäädud inimesele või lihtsalt ühele ajajärgule varases nooruses. Kuulub žanri iseloomu juurde, et eriti meelde jäävad need, kus samal ajal kerkib esile üksik inimsaatus, olgu siis ehitusmeister Anton Hundi või luuletaja ristiisa, lell Iisaku oma. "Süda ei põle ära" — see nimi vihjab lapsepõlves kuulnud loole vanaisast, kes põles mõisarehte, aga kelle süda leiti tervena tuhast. Nii võiks öelda, et selle lõppakkord on optimistlik, kui me samal ajal ei teaks, et süda ei kanna mitte ainult rõõmu ja elu, vaid sellesama igivana kujutluse järgi ka valu ja kannatust.

Teine poem "Kihvakaania" kannab alapealkirja "Reisikiri", aga tegelikult on nooruseunistuste kroonika, nähtud küll tagantjärele ja muigava pilguga. Ei olnud muidugi ka Kangrole võõras tung välja — maailmamerere, Ära-maale. Aga juba selle nimetamine Kihvakaaniaks näitab, et ta seda kunagi päris tõsiselt ei võtnud. Nii ongi selle poemi põhitoon pettumuslik, paiguti irooniline.

*Kui oled tagasi,
imet ei olnud kuski,
ainult peotäis suveniire,
mida sa iialgi enam ei vaata.*

Kangrot ei vaeva niipalju mõte sellest, et ta ei jõua Unistuste Maale, kui see, et ta kunagi Ithakasse tagasi ei tule. Kihvakaania on ainult illusioon, aga süda kodurehes ei põle ära, mitte üheski tules.

Mida oligi tarvis tõestada.

11.

Aastail 1943—44, kui Kangro oli "Vanemuise" dramaturgiks, kerkis seoses repertuaariprobleemiga iseenesest üles võimalus selle lahendamiseks ise kaasa aidata. Nii valmisidki Aino Kallase "Reigi õpetaja" ja G. Gunnarssoni "Õndsad on lihtsameelsed" dramatiseeringud, kui ka algupärane näidend "Ristituul". Esimene neist jõudis lavale alles Saksamaal põgenikelaagris, teine hävis sõjatules, kolmas kadus käsikirjana lauasahtlisse.

Aga aastal 1947, Lundi lähedal Kävlinges tärkas "Vanemuises"

idanema hakanud seeme uue hooga. Lühikese aja jooksul valmisid need viis näidendit, mis nüüd, kakskümmend aastat hiljem on ühiste kaante vahele kogutud pealkirja all "Merre vajunud saar".

Üks neist ilmus siiski otsekohe, nimelt näidend "Linnuaiad", mis trükiti Saksamaal ilmuvas ajakirjas "Kauge Kodu" (nr 12—13, 1947). See on ka esitatud kõigil mandreil, kus leidis eesti teatritruppe, muuseas ka Stokholmis 1952.

Aeg on vajutanud neile näidendeile oma pitseri, mis just selle tõttu, et need nii palju hiljem avalikkuse ette jõuavad, on seda märgatavam. See on 1940-ndate aastate meeleolu, mil meie maad ja rahvast tabanud tragöödia mälestused on värsked. Kuigi ainult kaks näidendit on selgesõnaliselt seotud ajasündmustega, on nende meeleolu — alaliselt ähvardava hädaohu paine ja heroiline vastupanuvaim, oma ajajärgule iseloomustavad.

Kõige vähem on seda märgata just "Linnuaedades". See draama kolmes vaatuses, ainult viie tegelasega, kellest neli on otseselt haaratud näidendi intriigist, on tüüpiline psühholoogiline kammerteater Ibseni jälgedes. Draama sõlm on osavalt ja kindlalt seotud, pingetärbab juba alguses ja areneb tõusvas kaares lõpuni. Tegevus toimub haigla miljöös, kus nelja inimese saatusejooned ristuvad, sõlme jooksevad ja siis uutes kombinatsioonides lahenevad. Näidendis on nii psühholoogilist kui ka sündmustikulist põnevust, aga selle kõrval on kogu aeg märgatav tugev lüüriline põhitoon. Ja kuigi näidendi tegevus ja probleem ei ole otseselt seotud kindla ajaga ja kohaga, on selles siiski kaudselt riivatud meie viimaste aastate dilemma — kui palju tohime kaalule panna, kui palju peame riskima valides kahe lootusetu väljavaate vahel.

"Linnuaiad" on — aeg-ajalt läbimurdvatele lüürilistele meeleoludele vaatamata — siiski põhiliselt realistlik näidend, selle sümboolsed "linnuaiad" esinevad ainult näitlejate sõnades. Teine pikem näidend, "Merre vajunud saar", toimub ka realistlikult kujutatud miljöös ja reaalsete sündmuste tagapõhjal aastail 1943—44. Aga siin on irreaalne element kogu aeg lähedal silmapiiril heiaastuva saare näol, millest me kunagi kindlasti ei saa teada, kas see on tõeline või ainult silmapete. Siin oleme jõudnud probleemi juurde, mis jookseb läbi kogu Kangro loomingus, küll mitte sirge punase joonena, vaid siksakiliselt, ilmudes ja kadudes, nii nagu see saargi ta näidendis. Mis on tõelisus, mis ainult meie kujutus? Saare ilmumine ja kadumine ei olene ainult ilmastikust, vaid vahest veelgi enam tegelaste

Lundi botaanikaaias 1949. Bernard ja Maria Kangro, Hele Lüüs.

hingelisest seisundist, kas nad seda näevad või mitte. Et seda näha, pole isegi vaja nägemisvõimet — filosoofia doktor Selling näeb seda ka siis, kui ta on pime. Kuigi ta usub, et saart üldse pole olemas, et see on ainult terendus. Talle pole kunagi pähe tulnud seda lähemalt vaatama minna. Üliõpilane ja vastupanumees Matt teab, et saar on tõeline, tema jaoks on ainult tõelisus olemas. Nii võistlevad selles näidendis mitte ainult kaks meest ühe naise pärast, vaid kaks põhiliselt vastupidist maailmavaadet ja ellusuhtumist. Et realistlik Matt lõpuks jääb võitjaks, on paratamatu. Sellingu dilemma on kõigi idealistide oma — talle saab jääda ainult moraalne võit, ja seda võib saavutada ainult kaotades.

”Eelpost” — lühinäidend kahes pildis — tahab vaevalt olla rohkem kui žanripilt 1944. aasta suvest kuskil Narva rindel. Selle seitse meest esindavad üksteisest erinevaid sõduritüüpe, erinevaid generatsioone ja erinevat sotsiaalset tagapõhja. Neid seob ainult ühine

võitlus, seegi lootusetu. See on sõdurielu argipäev, kus õigupoolest midagi erilist ei juhtu. Näidendi intriig, kui seda üldse selleks nimetada, asub hoopis irreaaalsel pinnal. Selleks on seersant Vannase unenägu, mis sealsamas tõelikkuses kordub, ainult lõpuosas veidi modifitseeritud. Aga ainult niipalju, et lugejat — või teatripublikut — näidendi lõpul jätta rahutukstegeva teadmatuse, halbade eelaimuste küüsi.

”Üle jõe”, dramaatiline visand kolmes pildis, on juba puhtakujuliselt sümbolistlik. Ka selle taustaks on sõda, aga see on nimetu ja ajatu. Nimetu on jõgi, mille kaldal toimub näidendi tegevus, nimetu on maa üle jõe — maa, kust ei tulda tagasi. Tegelastest kannab ainult noor naine nime Maria, aga seegi nimi on nii laialt levinud, et kaotab oma individuaalsuse. Teised tegelased on Ema ja Võõras, ning lõpuks Hääl, kellele ei ole antud isegi ühtki sõna. Et meil seda lugedes tekivad assotsiatsiooniid ühelt poolt Emajões, teiselt poolt Styxist, tuleb muidugi sellest, et me hakkame otsima paralleele hilisemate Tartu-seeria romaanidega. Kuigi näidendi eostumise ajal autoril vaevalt võis olla tekkinud mõte tulevases romaanisarjast, on meeleoluline side olemas. Aga teiselt poolt on vahest reaalsem side Kangro varasemate painajalik-nägemuslike luuletustega. ”Üle jõe” oleks sellega, kui harrastada sõnademängu, sillaks Kangro loominguga kahe erifaasi vahel.

Viies näidend ”Hunt” läheb ajas rohkem kui sada aastat tagasi. See on Kitzbergi ”Libahundi” maailm, aga selle intriig on diametraalselt erinev. Näidendi müstiline hunt on siin kurjuse kehatust, rahvajutu järgi on see kurja mõisaproua vaim, mis võtnud kuju marutõbises hundis, kes ühe päeva jooksul jõuab kiskuda mitukümmend inimest. Kõik hammustada saanud eraldatakse, pannakse kinni mõisa rehte, kus nad lähevad vastu paratamatule hukkumisele, nii tõeliselt haiged kui ka ainult kahtlusealused. Paralleel aktuaalsete koonduslaagritega on ilmne. Sellega rööbiti areneb Aheru noorperenaise Hebo tragöödia, milles hundi hammustus on ainult plahvatust esilekutsuvaks sütikuks. Näidendi sünget õhkkonda suudab vaevalt leevendada ootamatu ja vägivaldne lõpplahendus või pideva kõrvaltegelasena esineva, nagu mõnest antiik-draamast laenatud selgetnäigija Pime-Jeeva tulevikuennustused.

Oma miljöö ja käsitlusviisi poolest on ”Hunt” kõige lähemalt seotud Kangro loominguga järgmise etapiga. Siit on ainult mõni samm ta esimese romaani ”Igatsetud maa” eellooni. Romaan kujuneb

Kangro edaspidiseks peamiseks loominguväljaks. Näidendid jäävad ainult ajutiseks vahemänguks, ühe aasta harrastuseks. Ja sellisena nad jäävadki kauaks ajaks ta lausahtlisse. Aga kui need sealt kord päevavalgele jõuavad, heidavad need lisavalgust ta loomingulisele arenguteele ja on samal ajal oluliseks lisaks meie kasinale näitekirjandusele.

12.

Kui Kangro aastal 1949 teosega "Igatsetud maa" debüteeris romaani- ja kirjanikuna, võeti seda kui suurt üllatust. Ometi on ka ta proosaloomingu juured kaugel minevikus. Ta on ise nimetanud lugu jüriöö-mässu ajast "Vabaduse leekides", mille kirjutas 12-aastasena. Võimalik, et seegi polnud esimene. Päriselt kaduma see ei jäänud — "Igatsetud maas" kerkib see esile karjapoiss Jassi, pärastise kirjamehena, kirjanikuunistustes äsjaloetud "Tasuja" mõju all. Ja "sürrealistlik" romaan "Konrat puhub tornist", mida ta 1952. aastal ütleb tahtvat uuesti kirjutada — vahest on seegi jätnud jälgi ta hilisemas romaani- ja kirjanikuunistustes. Samuti alguses romaani- ja kirjanikuunistustes, hiljem näidendina kirjutatud "Ristituul" on valgust visanud "Taeva võtmetesse".

Kõik need katsed, poolelijäänud, kõrvaleheidetud, sageli ainult mõeldud kavadeks jäänud, on nagu see osa jäämäest, mis jääb vee- ja jääpinna alla. Pinnale ulatuvad ainult mõned lühemad proosapalad, mis ilmusid "Loomingus" — 1938 novell "Kärbes" ja järgneval aastal "Kaks metamorfoosi", mis sisaldab "Sinised mesilased" ja "Trepid". "Kärbes" torkab meile silma peategelase nimi Oona, aga sinised mesilased korduvad juba "Igatsetud maas" vana Mangu unistustes. Nii on side olemas, kuigi see vahepealseil aastail nagu geoloogiline lade teiste alla mattub.

"Igatsetud maa" on õigupoolest esimene osa kavatatud triloogiast, millele juba järgmisel aastal järgneb teine osa "Kuma taevarannal". Mis meie üllatust sel puhul suurendas, oli see, et Kangro, kes seni oli tuntud peamiselt lüürilise luuletajana, nüüd esines laiahaardelise realistliku eepikuna. Nimi "Igatsetud maa" on küll sümboolne ja annab kogu triloogia sihiasetuse: selle keskseks teemaks on Eesti rahva unistused omast maast ja võitlused selle saavutamiseks. See unistus ulatub veelgi kaugemale — oma iseseisvuse taotlemiseni.

Oma vaatluste lõiguks on Kangro valinud Vihanurme valla Lõuna-Eestis, maastiku järgi otsustades Võrumaal, kuigi ta tegelased kuskil ei kõnele murret. Üksikelemendid on pärit autori kodukoha ümbert, aga ta pole seda tervikuna kopeerida püüdnud, vaid on ehitanud ise uue, sünteetilise maastiku. Nii on lugu ka tegelastega ja üksikute episoodidega, neiski on tihti tõsielust võetud alus luulelisanditega uude mustrisse sobitatud.

Romaan algab "Eellooga", mis toimub 1841. aasta rahutuste ja palvekirjaaktsioonide tähe all. Keskseiks kujudeks on kaks talumeest, ürgjõuline looduslaps Tuule Enu ja ärksa vaimuga Orjaku Jakop, kellest saavad palvekirjaga Riiga sõitjad. Lugu lõpeb nende karistamisega — peksuga, Siberisse või töömajja saatmisega ning talust väljaajamisega.

Päris romaani tegevus toimub aga juba möödunud sajandi viimasel kümnendil. Tuule Enu pojapoeg Margus on kaasavaraks saadud rahadega ostnud Orjaku, kuigi ta kogu aeg on unistanud oma esiisade talust. Sellele unistusele lisab liha ja verd ta armastus Tuule peretütre Elli vastu, keda ta pole saanud, vaid on pidanud leppima hoopis vähem ahvatleva leebe Eevaga, kelle kosib ainult kaasavara tõttu. Marguse, Eeva ja Tuule Elli armastuse kolmnurk moodustab romaani kandva intriigi, mis laheneb dramaatiliselt ja pooliti küsimusmärgiga. Kas laskis Margus oma naise maha kogemata või meelega? Kohus igatahes mõistab ta õigeks ja Elli tee Orjakule perenaiseks on sellega vaba.

Igatsetud maa probleem otseses tähenduses jääb siin peamiselt kõrvaltegelaste kanda. Aga neid on rohkesti, romaani niidid hargnevad laiali ja tegelaste galerii on mitte ainult arvukas, vaid ka vahelduv ning värvirikas. Siin on vana Mangu, kes veel mäletab 1841. aasta sündmusi ja unistab oma vabast maast ligipääsmatul soosaarel. Teel sinna ta ka sureb, ja see surm tuletab mitmeti meelde "Sonettide" maailma. Siin on saunamees Koobakene, kes eluaeg on olnud teiste tõugata ja narrida, ta tragi abikaasa ja pojad, kellest meelde jäävam kõige noorem, kangekaelne Jeremiias. Ja on siin Orjaku Jakopi pojapoeg Jass, kes on oma vanaisa talus karjapoisiks. Aga tema unistused ei käi enam oma esiisade talu, vaid sulase Vidriku poolt jutustatud muinasmaa Kihvakaania suunas. Jassi unistustel on kõrgem lend — ta tahab saada kirjameheks, jõuda välja Orjaküla kitsusest.

Kõige kaugemale läheb oma unistustes vaimuhaige vallasant, ringi-

Lundis 1953.

hulkuv Jukupoeg, kes unistab Eesti riigist, mille kuningaks ta enast peab. Jukupoja kujus on laenatud jooni Juhan Liivilt, seda kinnitavad ka ta üksikud näiteks toodud luuletused.

"Kuma taevarannal" algab, kui on aasta 1905. Karjapoiss Jassist, keda Vidrik oma rahaga koolitanud, on saanud noor kirjamees ja "oma rahva poeg", kes tuleb tagasi oma lapsepõlvemaale Vihanurme. Siin on vahepeal mõndagi muutunud. Orjaku Margus on saanud val-

mis oma eelmises romaanis plaanitsetud veski. Vidrikust on saanud poodnik, vallakirjutaja Teoviilist taluomanik. Elli on Orjakul pere-naiseks, aga ei pääse täiesti kadunud Eeva varjust. Jakobi lapse-põlvvarmastus Linda on sirgunud nägusaks neiuks, keda omakorda igatsus Vihanurmest välja meelitab. Ja Nete, ta teine, maisemat laadi armastus, on abiellunud Vidrikuga. Nii tekib uus kolmnurk sedapuhku Jakobi ümber, aga see saab endale hoopis vähem ruumi, sest nüüd nõuavad peatähelepanu endale dramaatilised ajasündmused.

Juba algusest peale lehvib Vihanurme kohal nagu pahaendeline suitsuvine — Juudasoo põleb. Vene-Jaapani sõda on just lõppenud tsaaririigi kaotusega — lihtsameelne sulane Mihka maadleb kogu aeg Jaapani "lipu" all ja saab sellest hüüdnime Jaapani Mihka. Kogu Venemaa on käärimas ja ka Jakob tuleb siia õigupoolest kihutus-kõnelejana, radikaalse Teemandi tiiva esindajana, eriti kodus "maaküsimuses". Uus vallakirjutaja Ubakivi, kes eelmise romaani lõpus jalgrattaga vallamaja ette sõitis, on mässuvaimu organiseerija ja hing, maailmavaatelt "sotsialist". Ja Orjaku Marguse kisub ta viha mõisnike vastu mässuliste eesliini ja uue, revolutsioonilise vallavalit-suse juhiks.

Meeleolude ja rohkete tegelaste esitamine võtab alguses aega, aga selle eest veereb sündmuste laine romaani teises pooles seda kiiremini paratamatu katastroofi suunas. Siin kerkib jällegi esile Koobakene, aga ka ta poeg Jeremias, kes kaob ja ilmub ettearvesta-matult, kelle rahutuses oleks nagu midagi Jukupoja omast. Võib arvata, et ta oleks mänginud suuremat osa kolmandas, kirjutamata jäänud osas. Samuti nagu jääb ainult ettevalmistavasse staadiumi Marguse kunstnikukalduvustega poeg Peetrus.

Romaani pinge tõuseb haripunkti Vihanurme mõisa rüüstamise ja põletamisega. Tulekahju süütajaks saab Koobakene, poolkogemata, võiks öelda, nii nagu kogu see viha ja hävitusekirg nagu isenesest välja purskab. Ja sellele järgneb "mutsada", talumeeste armetu katse sellele vastu hakata, ja siis karistus. Surmanuhtlus tabab Uba-kivi, Koobakest ja Jaapani Mihkat. Nii Orjaku Margus kui ka Jakob pääsevad põgenema.

"Õö oli pime. Ainult madalas pilves taevas oleks justkui haheta-nud mustade puulatvade taga." Nii algab "Igatsetud maa", süm-boolse loodusekirjeldusega. Loodusel on ka Kangro proosas tähtis osa. Oma realistlikule kujutamisviisile vaatamata on selles kaksik-romaanis rohkesti sümboolikat, selle vaim on tihti romantiline.

Ja lüürik Kangro tuleb sageli kuuldavale, eriti just loodusekirjeldustes, selle detailide sugestiivsuses. Unenäod ja ettetähendused mängivad tähtsat osa. Inimsaatusi näib juhtivat mingi paratamatus, otsustaval hetkel toimivad nad nagu poolunes, ilma et nad hiljem teaksid, kuidas see just juhtus. Nii laseb Margus maha oma naise, nii süütab Koobakene mõisa. Ja mõnigi kord lööb läbi 1940-ndate aastate meeolelu — sagedates vihapuhangutes venelaste vastu, unisustes omast riigist, eriti Ubakivi iseseisvuse-deklaratsioonis Vihanurme mõisa trepil.

Muidugi on raske, peaaegu võimatu, möödunud sajandi taluelu ja probleeme realistlikult kirjeldada, ilma et ei satuks Vilde ja Tammsaare rööbastesse — selleks on need liiga sügavad. Kangro on püüdnud sellest raskusest vöörust luua teadliku stiliseerimisega, meelega tehtud laenudega ja pastiššiga, mis on eriti õnnestunud Jukupoja luuletuste puhul. "Kuma taevarannal" vihjab nii mõnegi võttega samaaegseile noor-estlastele — eriti Jakob Siilivase äsjailmunud esikteose "Kihvakaania" puhul. Seda mainib ka arvustaja Harald Parrest (Tulimuld nr 3, 1950), kus ta mõlemat romaani koos arvustades seda väga tunnustavalt hindab kui üht omapärast eepost eesti rahva igatsustest ja võitlustest. Ta leiab ka, et Kangro — "üliromantiline, alateadvuslikele ajedele ja kompleksidele kuulekas luuletaja (ei ole) saanud end täiesti maha salata jutustamise töös".

13.

Romaanis "Kuma taevarannal" miilab Juudasoo ja selle suits katub nagu pahaendeline taevamärk romaani tegevuspaika. Järgmises romaanis "Peipsi" (1954) on suitsupilved pärit Võõpsu ja Petseri tulekahjust, aga juba eelmisel aastal on tulnud suitsuving Vene-maalt, nagu ennustades ähvardavat hädaohtu.

See side romaanide vahel pole ainus — kuidagi on kõik Kangro romaanid omavahel seotud. Aga "Peipsi" ei olnud siiski oodatud järg ta eelmistele romaanidele, vaid täiesti omaette teos. Juba ajas on toimunud hüpe 1905-ndast aastast 1939. aastasse, viimne suvi enne sõda, viimne iseseisvuse suvi. Ja ruumis on Kangro liikunud künklikult Võrumaalt lamedale Emajõe alamjooksule Peipsi lähedal. Siinse maastikuga oli ta jõudnud tutvuda Saksa okupatsiooni ajal, kui ülikooli rahvas käsutati metsatööle Kastre-Peravallas. Sünd-

mustiku reaalne tagapõhi on pärit ühe endise piirivalvuri jutustustest, keda Kangro Karlstadis kohtas.

Aga realistlik olustik on selles romaanis juba tagaplaanil. On toimunud murrang nii vormis kui ka käsitusviisis. "Peipsi" ei ole enam laia panoraamiga fresko rohkete tegelastega ja ühiskondlike probleemidega tulipunktis. See on ennekõike psühholoogiline romaan, kus tähelepanu on koondunud peategelasele ja kõrvaltegelaste arv üsna piiratud. Ja kui Kangro siingi maastikku ja loodust kirjeldades jälgib realistliku romaani traditsioone, võib tegelaste hingelises situatsioonis ja psühholoogilises arengus märgata kahepinnalist sümboolikat, mis laiendab romaani probleemistikku nii ruumis kui ajas.

Peategelane Teppan on põgenik, tulnud noore poisina Peipsi tagant Venemaalt ja Turnassaare tallu kasupojaks võetud. Ta kannatab tüüpilise põgeniku või pagulase kahepaiksuse kui ka ümbruse umbusu ja vaenulikkuse all, millele ta reageerib endassetõmbumise ja eraldumisega. Aga mõnikord lööb välja ta protestivaim ootamatult ägedalt, nagu pimedas vihahoos. Üks selline väljapurse — noa haaramine kakluses koolivennaga, millele järgneb koolist väljaheitmine — saab romaani avataktiks. Teppani enneaegne tagasi-pöördumine kasuvanemate koju laheneb küll kergesti, aga selle asemele astub nüüd teine intriigijoon, mis kujuneb romaani kandvaks. Uueks naabriks tuleb metsavaht, kelles ajajooksul paljastub kommunistide käsilane. Samal ajal areneb armastusromaan metsavahi tütre Marta ja Teppani vahel. See areneb küll ainult platoonilisel pinnal — Marta on nii füüsiliselt kui ka psüühiliselt tavalisest kõrvaltegelasest tütarlaps, kes näeb nägemusi ja üldse asub nagu selle maailma serval. Ta vägivaldne surm lõpetab küll selle romaani, aga annab tõuget uutele sündmustele, mis viivad edasi järgmisse — mis jällegi jääb kirjutamata.

Aga Teppan ei ole romaani ainus pagulane. Nagu kontrastiks temale on autor sisse toonud venelase Ivvo, kes samuti lapsena Eestisse tulnud koos vene valgekaartlastega. Tema vastu pole saatus olnud nii armuline. Kuigi romaani kõrvaltegelane, kasvab just Ivvost selle meeldejäävaim ja traagilisim kuju. See kodutu ja juurtetu noormees, kes peale muu tänapäeva terminoloogiat tarvitades on psüühilises arengus mahajäänu, on oma olukorrale kohanenud vastupidisel viisil — võttes kõike kergelt, endastmõistetavalt, põhimõtte järgi, et kui kord olla lindprii, tuleb elada nagu linnuke oksal. Aga isegi

kõige suurema vähenõudlikkuse juures ei pääse temagi pettumustest ja oma olukorra traagika tunnetamisest, mis mõnikord ta alati naerva maski alt vilksatab. Kuigi kuuldavasti tegelikkuses esineva eeskuju järgi loodud, elab romaani Ivvo oma elu. Õigupoolest ei ole ta tüüpiline venelane, ka välimuselt mitte. See rässakas, mustavereline noormees oma säbrus juustega näib kuuluvat hoopis lõunapoolsemasse miljöösse, ja vaatamata paljudele erinevustele on ta põhihoia- kus ja elutundes sugulane kreeklase Kazantzakise Zorbaga.

Kuigi "Peipsi" ajalisel piirdub viimse õnneliku suvega, ei ole see mingi idüll. Varitseva hädaohu vari on kogu aeg tunda ja võitlus käib juba pinna all venelaste käsilaste ja meie oma vastuluure vahel. Viimase esindajaks osutub ka üllatusena Teppani pealtnäha leebe ja lihtsameelne kasuisa. Ja romaan lõpeb sellega, et ka Teppan ise läheb salaja üle piiri, üle Peipsi, salajase ülesandega, mida autor küll lähemalt ei selgita. Ka "Peipsi" jääb nagu järke ootama — aga ainult välise sündmustiku osas. Sisemisel, psühholoogilisel pinnal, on ta oma tegelaste suhtes juba kõik andnud.

Juba Kangro esimestes romaanides oli irratsionaalsuse sugemeid, mida siin küll võis seletada ka rahvausuga ja pärimustega. "Peipsis" on Marta nägemuste taga juba rohkem tunda autori juhtivat kätt. Eriti näib Kangrot paeluvat kurjuse ja kurja esinemise probleem, mis võtab järjest rohkem personifitseeritud kuju. Romaanis "Kuma taevarannal" näeb Koobakene korruga sarvemügaraid poollollaka püromaani Kusti peas, kes asja ees teist taga küüni süütab. "Peipsis" arvab Teppan kord nägevat samasuguseid mügaraid Ivvo kräsus juuste all, kes samuti pole eriti rikas vaimu poolest. Nad on seega mõlemad hoopis lähemal meie rahvajuttude Vanapaganale kui mingile üliintelligentsele Mefistole.

Oma järgmises romaanis "Taeva võtmed" (1956) toob Kangro juba Vanapagana isiklikult lavale. Aga on iseloomulik autorile, et ta toob selle tegelase sisse kirjandusliku tagaukse kaudu. See on Tammsaare "Põrgupõhja uus Vanapagan", juba romaani motos avalikult kätte näidatud kuju, kellele Kangro on ehitanud oma parafrasi; esmakordne ja ainulaadne võte eesti kirjanduses.

Peategelaseks ei ole küll Vanapagan ise, vaid ta tütar Riia, kes kuidagi on sattunud Järvamaa kõrvemaastikust Võrumaa kuplistikku. Riia kasvab üles kellamees Peetruse isaliku hoole all ja ta loomuses pole midagi, mis näitaks ta "põrgulikku" päritolu. Vastupidi, ta pole ainult kõige puhtasüdamelisem inimlaste hulgas, ta on pige-

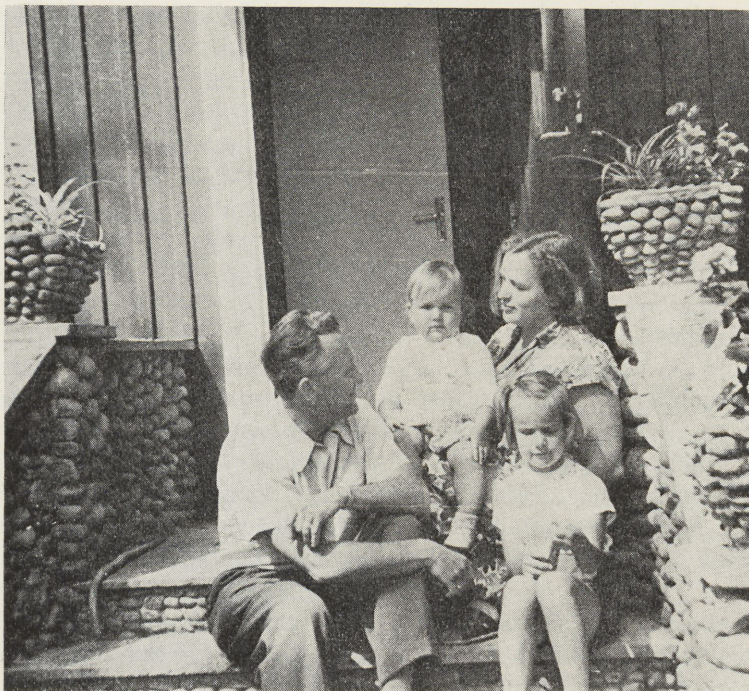
mini pühak, sest ta elukäik om saadetud mitmesugustest imedest — isesüttivad küünlad, kirikukell, mis iseenesest heliseb jne. Kurjus on täielikult inimeste poolel, kes teda jälitavad laimuga ja otseste tagakiusamisega, nii et ta isa, Vanapagan, viimaks on sunnitud kohale ilmuma, et teda oma kaitse alla võtta.

”Taeva võtmed” on niisiis ebarealistlik ja sümbolistlik teos, kuigi selle üksikasjus, eriti loodusekirjeldustes, valitseb Kangrole omane detailitäpsus. Oma põhitoonilt on see tugevasti erinev Tammsaare teravast, misantroopilisest satiirist. ”Taeva võtmed” on pigemini kerge, lüüriline akvarell, mis isegi draamatilistes kohtades libiseb edasi nagu mängleva kergusega. Selles on midagi vanade legendide lihtsusest, aga mitte nende lihtsameelsust. Nagu Tammsaare, nii on ka Kangro skeptik ja tõetsija, aga ta pole nii järjekindel ega süstemaatiline, ta lähtub juba ette teadmistest, et viimsed küsimused jäävad alati vastamata. Mõnes osas tundub sümboolika ülilihtne, näiteks nimedes. Kellamees kannab nime Peetrus ja ta pärandab oma kasutütrele ”taeva võtmed”, päris reaalsed rauast võtmed. Kahtlev ja juurdlev õpetaja kannab nime Toomas, seegi nimi laenatud kahtlevalt jüngrilt. Aga sealsamas jätab ta meelega mõned otsad lahti-seks, mõnegi asjaolu seletamatuks. Vanapagana ja õpetaja kahekõne, millest lugeja ootab mingit lahendust, ei vii õieti kuhugi. Ja kui Riia romaani lõpus kirikutornis kella lööb, oleme ainult jõudnud ringiga algusse tagasi. Võib-olla on nii mõnegi lahtijääva intriigilõnga seletus selles, et ka ”Taeva võtmeile” oli kavatsetud järg (”Hingetuisk”). Romaan ise aga oli välja kasvanud 1930-ndail aastail kavatsetud ajaloolisest romaanist ”Ristituul”, vennastekoguduse liikumisest Urvas-tes 18. sajandi esimesel poolel, peaosas pastor J. Chr. Quandt, kuigi ühendavaks lüliks peamiselt Urvaste kirik (romaanis Löödva) ja selle ümber toimunud imed.

”Taeva võtmed” sai 1957. aasta Henrik Visnapuu nimelise kirjandusauhinna. Oma motiveeringus rõhutas žürii selle visioonirikust, probleemide esitust ja kompositsioonitihedust.

Romaaniga ”Sinine värav” (1957) jõuab Kangro otse aktuaalsesse olevikku. Selle sõlmpunkti moodustab esimene kohtumine Nõukogude Eestist väljapääsenud turistide ja pagulaste vahel.

Oma probleemistikult, eriti aga ülesehituselt, on see tugevasti erinev eelmistest. Minavormis kirjutatud lugu hõlmab küll ainult kaks ööd ja päeva, aga suurema osa sellest ruumist täidavad tagasivaated, mälestused aastatest kodumaal enne paguluspõlve. Nii areneb see

*Kattvikis 1955. Kangrod laste Andrus Jaani
ja Eeva Merikesega.*

romaan kahel, mõnikord isegi kolmel pinnal, kus olevik ja minevik korduvalt üksteisesse haaravad, meeolud segunevad, uued assotsiatsioonid nagu peateest kõrvale meelitavad, et siis jälle ootamatult sinna tagasi jõuda.

Kodumaal arheoloogiks õppinud Fromhold Hagivang elab Rootsis Ants Kibese nime all ja on üle läinud inseneriks — ehitab sildu. Kui sellel on mingi sümboolne tähendus, siis hoidub autor seda alla kriipsutamast. Romaani peategelase elus pole midagi, mis teda sunniks kasutama võõrast nime, pole isegi midagi, mida ta oluliselt kahetseb. Ta on tegelikult musterpagulane, kel oma uuel kodumaal on igati hästi läinud ja kes nüüd veedab suvepuhkust kuski Lõuna-Rootsi rannas (Båstadi lähedal).

See on teade kodumaalt tulnud turistidest, kelle hulgas on ta nõbu

ja nimekaim ning selle naine Kamilla, mis juhib ta mõtted alguses minevikku ja siis kohtumisele Hälsingborgis. Kui kellelgi oleks põhjust oma nime ja minevikku häbeneda, siis on see just kodumaalt tulnud nõbu, niihästi oma kodanliku päritolu kui ka varasema kirjanusliku loomingu pärast. Kangro on siin hakkama saanud iroonilise võttega — millele tegelikkuses on küllalt vasteid: See on jõukas perepoeg Fromhold — Prommiks kutsutud —, kes nüüd on nõukogude "hinge insener". Ja see on ta vaene nõbu Fromhold — Oldiks hüütud —, kes kodumaal kogu aeg võitles majanduslike raskutega, kes nüüd viibib pagulasena Rootsis ja seega esindab kurnajate klassi.

Suur osa sellest romaanist on mitte ainult tagasivaatav, vaid ka ettevalmistav, eriti peategelase ja Kamilla vahekorra suhtes. Rohkesti on ka loodusekirjeldusi, nii mälestuste osas kui ka raamjutustuses, milleks võib pidada olevikku käsitlevat osa romaani alguses. "Vaaten ümbrust liialdatud täpsusega", ütleb Ants Kibene ühes kohas. Ka Kangro eelmistes romaanides oli loodusekirjeldustel tähtis osa, aga see oli alati seotud sündmustikuga ja meeleoludega. "Sinises väravas" kipub see mõnikord saama nagu omaette eesmärgiks. Kui siis intriigi ling pingule tõmbub, kui kodumaalt tulnud külalised ja pagulasest minategelane kohtuvad, on tekkinud kaks pinget kandvat traati, mis mõnevõrra üksteist segavad. Ants Kibene on ju ka olnud abielus Kamillaga, nende abielu on nurjunud mitte eriti selgesti välja öeldud põhjusel. Selle sõlme lahtiharutamine toimub rööbiti poliitiliste seisukohtade selgitamisega, ja nii jäävad mõlemad kuidagi poolikuks. Mõlema Fromholdi kõnelus Hälsingborgi hotellitoas jookseb niisama ummikusse nagu Vanapagana ja õpetaja kõnelus "Taeva võtmetes", kuigi siin autori enda seisukohad on selged. Aga ta tegelased on selleks liiga seotud oma isiklike probleemidega, et kokkupõrge võiks toimuda paljaste mõõkadega. Ka katse Kamillat "arahüppamisele" meelitada ebaõnnestub — lapse tõttu, kelle olemasolu ta paguluses viibiv isa ei ole teadlik. Ants Kibene läheb tagasi oma suvituskohta ja torm, mille lähenemisega romaan algas, on vaibunud.

"Sinise värava" huvitavaim külg on selle kompositsiooniline muster, pealtnäha tujukas, aga tegelikult nii osavalt sõlmitud, et romaani pinge kunagi ei lange. Vahelepõimitud episoodid, millel pole olulist sidest peateemaga, nagu näiteks hullumajast põgenenud Karlssoni lugu, süvendavad selle meeoleolu rahutust. Reaalsuse ja

kujutluse segunemine vihjab ettepoole, Kangro järgmistele romaanidele, millele "Sinine värav" on nagu eelharjutuseks. Kangro proosaloomingus moodustab see selletõttu nagu vaheastme, olles ühe perioodi lõpuks ja teise alguseks — rohkem siiski alguseks.

Romaan on ilmunud ka lätikeelses tõlkes, Ühendriikides 1958. aastal, pealkirja all "Zilie varti".

14.

Kui aastal 1958 ilmus Bernard Kangro romaan "Jäälätted", ei aimanud lugeja ja võib-olla ka mitte autor, et see ajakohatu ja seetõttu rahutusttekitav sirelilõhn, mida tundis üliõpilane Naatan Üirike septembrikuu kolmanda laupäeva õhtul Tartu ülikooli viiendas auditoriumis professor Särmi loengul, sai alguseks pikale rännakule kadunud ajas, nii nagu tee ja madeleine-koogi eriline maitse ja hõng andsid tõuke Marcel Prousti suurele romaaniseeriale "Kadunud aega otsimas". Nüüd moodustab "Jäälätted" esimese köite Kangro seni viit köidet hõlmavast "Tartu seeriast", mis on kujunenud mitte ainult pikaks ning rikkalikult elamusi pakkuvaks rännakuks minevikus, vaid samal ajal oma vormiliste otsingutega ja uuendustega on üks huvitavamaid ja omapärasemaid meie romaanikirjanduses.

Sarnadus Prousti romaaniga lõpeb siinsamas, Kangro kirjanduslikud impulsid tulevad mujalt, Prybyszewski "Saatana lastest" André Gide'i "Valerahategijateni", mille vahele mahub ta enda 1930-ndail aastail kavatsetud romaan "Konrat puhub tornist". Sel ajal oli Kangro ise rakendanud oma äsjaõpitud psühholoogilisi teadmisi inimeste vaatlemisel ja jälgimisel, nii nagu nüüd otsustab teha ta üliõpilaste kvartett "Jäälätetes". Sirelilõhn, mida lihtne ja lihtsameelne maapoiss Naatan Üirike tunneb kirjandusloo loengul, ei anna siis tõuget mälestuste esilekerkimiseks, vaid saab romaani edaspidise sündmustiku tõukejõuks. See viib ta tähelepanu naisüliõpilasele Asse Jairusele, romaani, võiks koguni öelda romaaniseeria naispeategelasele, kuigi ta on isiklikult kaasas ainult esimeses köites. Nii elav ja samal ajal kontroversiaalne on Asse Jairuse kuju, et selle ümber tekkis avalikkuses paiguti ägedaid vaidlusi. Naatan Üirike saab neljandaks musketäriks juba varem omavahel seotud kolmikus: Tõive Pärদিјаак, Juku Leebram ja Verner Taklaja. Nende

alguses naljana mõeldud "psühholoogiline mäng" võtab peagi tõsisema pöörde ja lõpeb tragöödiaga, kui mängu sekkub tundekülm ulafilosoof Villi Oona. Ja kogu seda jälitamist jälgib omalt poolt romaani "mina", Benno Maran, keda lugeja kaua aega peab autori teisikuks, kui mitte muu, siis selle tõttu, et ta kogu aeg näib teistest rohkem teadvat ja et see on tema, kes kursiivkirjas vahelugemistes sageli otse lugeja poole pöördub.

See pole niipalju vana, kolmekümnendate aastate Tartu materiaalne pale, mida autor eeskätt tahab esile manada, kuigi me ka seda näeme tegelaste käikude, seikluste ja diskussioonide taustana. See ei ole ka see "Tartu vaim", millest nii palju juttu on olnud, — Kangro möödub peaaegu vaikides nii poliitikast kui ka kultuurpoliitikast. See on midagi muud, üldisemat ja sügavam, mida ta on püüdnud tabada ja mida võiks vahest nimetada "Tartu hingeks". Teeseldud blaseerumuse ja lõõpiva žargooni varjus on see samal ajal naiivselt uudishimulik või rahutult otsiv. Ja enda meelest kainelt kaasinimesi vaatlev ja uuriv pilk otsib sageli kõige selle varjus iseenast. Mõnigi kord tundub, et need neli üliõpilast — alaväärsuse ja süükompleksi all kannatav Üirike, tüse ning terve, ainult uudishimutsev Pärjijaak, boheemitsev teoloog Leebram ja üleolevalt skeptiline Taklaja, on ühe ja sellesama faustlikult juurdleva peategelase eripeegeldused. Huvitavaim neist on Verner Taklaja, saksikust perekonnast pärit korporant, vastupidi seni kirjanduses valitsenud traditsioonile intellektuaalne. Ta skeptikumueie katab mitmetpidi lõhestatud hingeelu, mis selgub ta pihtimuslikest kirjadest fiktiivsele adressaadile. Vaatamata leevendavale ajapaatinale ei ole "Jäälätted" mingi idüll kunagises "Emajõe Ateenas". Juba esimeses peatükis tungib siia võõras, pahaendeline element halli hundikoera näol, kes äkki auditoriumi ilmub, kuigi me seda kaua aega peame lihtsalt labaseks tudengivembuks. "Jäälätted" püsib siiski kogu aeg reaalsel pinnal.

Mis selles romaanis uudne, on selle kompositsioon, esitamisiivi tehniline külg. Kõik toimub nagu mingis peeglite saalis, järjest vahelduvate vaatenurkadega, kordamistega. Kaamera liigub käest kätte, sündmuse ja inimese nähakse kord läbi Benno Marani, kord Naatan Üirikese silmade, kord Taklaja kirjade kaudu. Otse lugejale adresseeritud kommentaarid, mis, nagu hiljem selgub pole autori enda, vaid Benno Marani omad, taotlevad teadlikku illusioonirikkumist, aga mõjuvad mõnigi kord vastupidi. Sellega saavutatakse mul-

Valev Uibopuu ja Kangro 1954.

je, et "midagi siiski oli", kuigi see polnud just nii nagu raamatus jutustatakse.

Selleski romaanis säilitab Kangro sideme Lõuna-Eestiga. Siit on pärit nii Juku Leebram, Benno Maran, Tõive Pärdisaak kui ka Asse Jairus. Siiä põikab Naatan Üriker otsima "jäälätteid", romaani tõelist algust. Järgmises romaanis "Emajõgi" (1961) liigub romaani tegevuspaik paar korda mööda jõge alla, Peipsi poole. Nii leidub Kangro romaanides kõigele erinevusele vaatamata alati maastikuline side.

Emajõgi, üldse jõgi, kannab endas loomulikult möödavoolava aja sümbolit. Aga Kangro romaanis on tähtsal kohal Kivisillale jäädvus-

tatud ladinakeelne lause: *Siste hic impetus, flumen*. Ajavoolu peatada, seda nagu filmi tagasi kerida ja uuesti lasta libiseda, on "Emajõe" esitusviisis valitsev võte. Ja sellega on Kangro lahkunud realismi pinnalt. Irreaalne, nägemuslik element esineb ta proosas küll juba esimesest romaanist peale, aga see on varem paigutatud realistlikku raami unenägede ja nägemuste kujul. Ka "Taeva võtmeis" oli üleloomulik esitatud realismi tehnikaga. Aga "Emajões" seguneb reaalsus algusest peale irreaalsusega, üleminekud on peaaegu märkamatud. Ka elu ja surma piir ei ole ületamatu. Mis tõeliselt juhtus, ei saa meile kunagi päris selgeks. Isegi Benno Maran, keda seni oleme pidanud kui mitte erapooletuks, siis vähemalt üldjoontes tõetruuks jutustajaks, kaotab selle positsiooni.

Mitte ainult Villi Oona ja Asse Jairuse elulõpuga seotud asjaolud ei jää lahendamata. Romaani seisukohalt on niisama tähtis, mis saab Villi Oona koerast, kelle matmisega romaan algab. Hundikoera muutumine puudliku tegelaste kõneluses on otsene vihje Goethe "Faustile". Aga see pole ainult doktor Fausti kildudeks purustatud kuju (peaaegu iga tegelane kannab mõnd kildu), mis siin veikleb, — ka Mephistopheles astub lavale Justus Pernambuki kujul. See pole enam mõni rahvajuttude Vanapagan või sarvemüksudega varustatud poiss, vaid hoopis lihvitum mees. Aga ta pole ka mingi kurjuse kehastus, pigemini mingi antiikaja Hadese elutark ja resigneerunud saadik. Kurjuse seemet külvavad ja lõikavad siiski inimesed ise — kui me edaspidi jõuame teise triloogiani, kahvatub Pernambuki mefistopale hoopiski selle kurjuse ja tooruse laviini ees, mis 1940-ndal aastal veerema hakkab.

See, kes esimesena kohtab Pernambukki, on eelmise romaani lõpus vägivaldset surma saanud Villi Oona. Kursiivkirjas vahelugemine pakub selle müsteeriumi lahenduseks mitu võimalust ja heidab need siis kõik kõrvale kui kõlbmatud. Aga ta hoidub nimetamast võimalust, et nii Oona kui ka Pernambuk kohtuvad selles elu ja surma vahelises tsoonis, mis on juba varem inigi tuntud nii mütoloogiast kui ka moodsast kirjandusest. Pole ime, et selle müsteeriumi lahendamine kaine mõistuse esindajale, kohtu-uurija C. H. Malmile, palju peamurdmist tekitab. Kohtu-uurija on muide teine romaanisarja tegelane, kes siit peale selle tegelaskonda laiendab ja rikastab. Seegi näitab, et oleme eelmise romaani üliõpilaste ikka veel mängu piiril asuvast maailmast astunud üle läve tõelisse ellu. Ja see on samal ajal Kangro maailmapildis väga lähedal surmale.

*Stockholmis 1960 Mälgu ja Kangro juubeliaktusel. Vasakult
alates Halliki Mälk, Leini Mälk, Kangro, August Mälk,
Gustav Ränk.*

Selle uue vaatenurga paratamatuks tagajärjeks on, et üliõpilaste kvartett eelmisest romaanist nihkub tagaplaanile, saab endale olulisema tähelepanu alles siis, kui nad neljakesi väljasõidul piki Emajõe on kalaonnis ööbides vingusurma lävel. Peategelaseks kaldub ikka rohkem Benno Maran, mitte niipalju isikuna kui minevikumälestuste ja tulevikunägemuste vahendajana. Tulevikunägemused on esitatud üksikute stseenidega, illusioonidena, mil pole midagi tegemist tõelise tulevikuga. Ettevaatuse mõttes on siia vahele lükitud arutlusi kirjanduse olemusest ja võimalustest, mis aitavad selgitada autori kavatsusi. "See on meid ümbritseva paratamatuna näiva reaalsuse muutumise võimalikkus inimeses, selle ümberkujundamine oma tahte ja seaduste järgi. Ja see ongi ilukirjanduse ja üldse kunsti võimalikkus."

Aga lugejale tundub, et reaalsuse muutumine "Emajões" vaevalt toimub kellegi tahte järgi. Pigemini on selles tunda luupainajaliku unenäo paratamatust. Üldse on siin kontrastid tugevamad, jutustuse pulss kiirem ja rahutum, selle toon robustsem kui see oli "Jäälätteis".

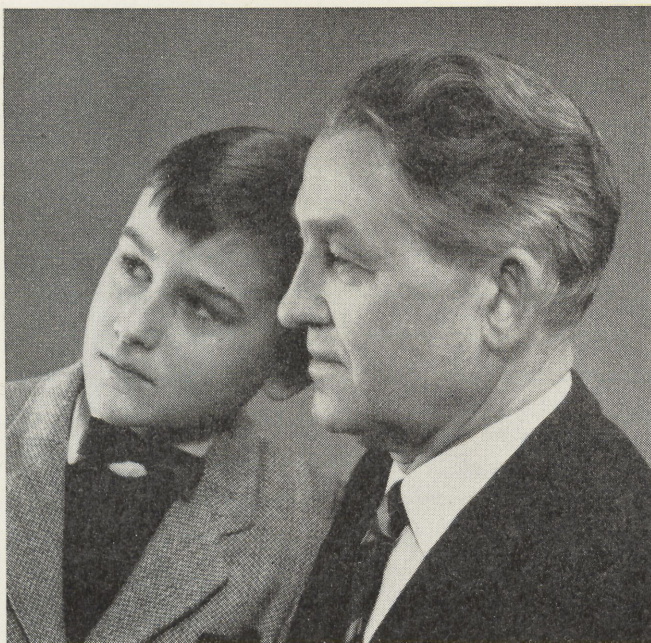
Kui Kangro on paigutanud selle oma esimese Tartu triloogia kõige süngema ja hämarama osa just esimesele maile, ei ole see siiski ainult kontrasti loomise pärast. Maiöö ei ole ju midagi muud kui muistse aja nõiasabatite volbriöö.

Triloogia kolmas osa, "Tartu" (1962), on jällegi lähemal esimesele osale, selle sündmustik areneb enam-vähem sirgejooneliselt algusest lõpuni, sügissemestri algusest esimese mai hommikuni. Aga ainult enam-vähem. Sest esimese mai hommikuga ei lõpe veel romaan, selle viimane osa viib meid ootamatus ja julges kaares kakskümmend aastat edasi. Ja vahepeal oleme viibinud korraks sõjaaegses Berliinis koos Benno Maraniga ja Hertsi Taklajaga, kus me nad pommissajus silmist kaotame. Juba romaani alguses tekib reaalsusse mõra, kui Hersti Tallinnast Tartu sõites kohtub Justus Pernambukki ja selle tõttu peab tegema oma sõidu kaks korda. Verner Taklaja noore õe kanda jääb nüüd selle romaani romantika habras lõng, kui mälestus Asse Jairusest ikka enam kahvatub. Aga kombinatsioon surm ja tütarlaps püsib — Hertsi kannul käib kogu aeg mingi vari. Ja ta sõidab romaanist välja Justus Pernambukiga, musta hobusega ja saaniga, kuigi väljas on maiöö.

Ka oma reaalsel pinnal pakub romaan üllatusi, areneb teisiti kui lugeja ette võiks arvata. Laupäevaõhtune loeng viiendas auditooriumis ei vii Hertsit kokku "Jäälätteist" tuntud üliõpilaste kambaga, vaid noorte luuletajate ja literaatidega, kelle juures kõik arbujaate kirjanduslikud ja isiklikud atribuudid on fantaasiat ergutavalt segi paisatud. Ja kuna Hertsil endalgi ei puudu kirjanduslikud kalduvused, saame siin lõpuks selleaegse kultuurielu peegelpildi, kuigi kildudeks lõhutult ja nuripidi kokku pandult.

Benno Marani ja Hertsi vahekord on nüüd selleks teljeks, mille ümber romaani sündmustik ja probleemistik keerleb. Aga ei Asse Jairus ega Villi Oona pole täiesti kadunud, koerast rääkimata. Kohutu-uuriija C. H. Malmi soliidssesse musta riidetatud kuju ei kao vaatepiirilt. Ta on saanud endale isegi ulatuslikuma ülesande — süüdistaja osa kogu selle mentaliteedi vastu, mis on nakatanud 1930-ndate aastate intelligenti mitte ainult meil, vaid ka mujal. Kui ta ületõttamisest tingitud närvikollapsi tagajärjel satub vaimuhaiglasse, siis ei tähenda see, et maailm väljaspool oleks palju targem.

Kunagine neljameheline grupp on lagunenu, me näeme selle üksikuid liikmeid ainult vahetevahel. Aga igauks neist on saanud markantsema profiili, nende isiklikud probleemid on teravnenu.

Kangro
pojaga 1962.

Verner Taklaja viivad need isegi lühemaks ajaks võõrlegiooni. Nagu Vana-Kreeka tragöödiate kuri saatus jälgib inimesi. Tõive Pärdirjaak, kehalt ja vaimult kõige tugevam ning tervem sellest kvartetist, kaotab haiguse tõttu jala. Naatan Üirikesele, kelleleASSE Jaurus on pärandanud oma raha, ei too see mingit õnne. Juku Leebram otsib üha suurema agarusega oma probleemide lahendust pudelist. Aga lahendust ei ole, sest võrrandeid on liiga vähe ja tundmatuid tegureid liiga palju.

"Meie ei lähe siit kuhugi, vaid jääme alati." See on lõpulause Villi Oona filosoofilisest traktaadist "Kõnelused koeraga". Pole teada, kui tõsiselt Kangro seda on mõelnud, eriti kuna lause on pärit Villi Oonalt. Ometi sobiks see ta teesele peaaegu motoks. Ükskõik kuidas ta oma tegelastest püüab lahti saada, kas nad surevad reaalses olevikus või imaginaarses tulevikus — nad jäävad alati alles elavate kõrvale, mitte ainult passiivsete vaatlejatena, vaid ka aktiivsete tegelastena. Kõik kaob, aga midagi ei kao täiesti.

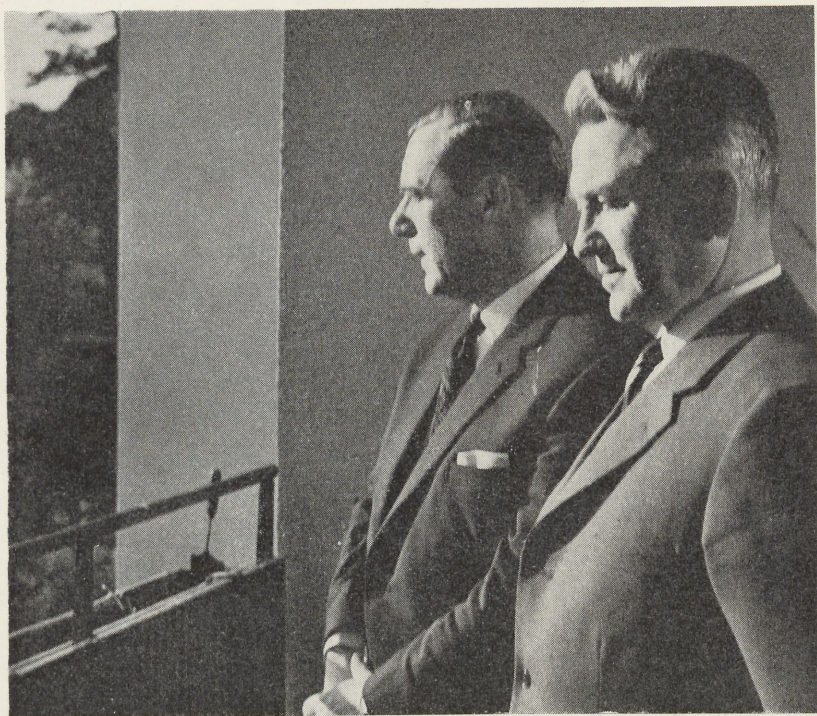
Romaani viimane osa viib meid Tartusse kakskümmend aastat hil-

jem, jällegi Benno Marani käekõrval. Tema saatjaks on Hele-Mall, Pär-dijaagu ja Benno ajutise armastuse Näki ametlik tütar. Kohtame nii uut generatsiooni kui ka vanu tuttavaid. Midagi pole läinud nii nagu võis ette arvata. "Meie elu on komplitseeritud, ettearvesta-matu," ütleb Naatan Üirike. Selle episoodi üksikasjalik realism on rabanud mõndagi kodumaist lugejat: kuidas ta seda võis teada? Nad unustavad, et kirjanik on illusionist, kes ei näita tõelisust, vaid seda, mis näib olevat tõeline. Kangro on oma triloogiaga loonud illusiooni tõelisest Tartust, seda reaalsema, et ta korduvalt on läinud üle rea-lismi piiride.

Siin on korduvalt nimetatud Tartu seeria kolme esimest raamatut triloogiaks. Seda sellepärast, et kavatsetud järgmise triloogia kahest seni ilmunud raamatust juba selgub nende oluline vahe. Kangro Tar-tu romaane on mõnigi kord võrreldud Lawrence Durrelli umbkaudu samal ajal ilmunud "Aleksandria kvartetiga". Võrdlus pakub ennast iseenesest, sest paralleele on palju, nii aines, käsitusviisis kui ka sel-les asjaolus, et mõlemal autoril on väljapaistev lüüriline talent. Aga Durrell hoiab tugevamini kinni skeemist, millele ta on rajanud oma romaani neli osa — Einsteini aeg-ruumi neljale dimensioonile. Ta vaatleb kolmes esimeses romaanis sama sündmustikku kolmest eri suunast ja toob neljandas sisse ajateguri, lastes sündmustikku edasi areneda. Ka Kangro Tartu seeria esimene triloogia toimub staatilises ajas, kuigi ta seda nii järjekindlalt ei rõhuta. Väliselt ei muutu midagi, tegelased liiguvad küll laval, aga ringhorisont jääb muutu-matuks. Autori mäng ajalise järjekorra segiajamisega ja ajast ette ruttamisega tundub pigemini katsena aega kui mõjutegurit elimi-neerida. Aga järgmises kahes romaanis on aeg see, mis kõigist tammi-dest läbi murrab. Ja see toimub palju sugestiivsemalt kui Durrelli ro-maanis, mille neljas osa jääb üsna nigelaks eelmise kolme massiiv-suse kõrval. Kangro romaanitsükli teises pooles ei ole aeg ainult abstraktne dimensioon. See on aeg täis hävitavat energiat, laetud dramaatiliste sündmustega. Kui esimeses triloogias kõik, mis juhtub, kasvab välja tegelastest enestest, siis edaspidi tähendab vähe see, mis nad mõtlevad, tunnevad või teevad. Aeg liigub neist üle nagu määratu raudrull, keda kaasa tõmmates, keda lõmastades.

Iseloomulikult ongi tsükli neljanda romaani nimeks "Kivisild" (1963). Selle lõpul lendab õhku sild sümboolse kirjaga oma kaarel — miski ei peata nüüd enam tormakat aega.

Ka "Jäälätete" ajaline algus on täpselt antud — septembrikuu

Stokholmis Armin Tuulse rōdul 1962. Gert Helbemäe ja Kangro.

kolmas laupäev. Aga autor ei anna aastaarvu — ei tähenda midagi, kas see kõik toimus aasta varem või hiljem. "Kivisild" algab aga 1939. aasta sügisel ajaloosündmuste otsese refereerimisega. Saame kohe ka poliitilise tagapõhja — on pingeline meeletu enne baaside lepingu sõlmimist. Seega on antud uus teema juba algusest peale, sest eelmises triloogias oli Kangro vältinud selleaegse Tartu omast kohast pingerikast poliitilist atmosfääri, isegi otseselt akadeemilisi ringkondi puudutavas osas. Seda võis isegi pidada puuduseks, kuni polnud teada, kuhu Kangro oma romaaniseeriaga jõuab. Nüüd annab see murdekohale pärast kolmandat romaani veelgi markantsema kuju.

Ajaloosündmuste refereerimine kordub nüüd romaanis nagu mingi refrään. Need pole draamasse kiilutud kroonikafilmi jupid, vaid

teose orgaaniline osa. Selle vahel näeme üksikuid pöördelisi sündmusi erinevate tegelaste silmade läbi või kuuleme nende kommentaare. Kerkib esile arvukalt uusi tegelasi, äkki päevavalgele ilmuvaid kommuniste või kiiresti uue korraga kohanevaid karjeriste. Aga nad kõik ilmuvad ja kaovad, nagu see sellisel ajal loomulik. Ainus, kellele on antud püsivam osa, ei kuulu nende hulka. See on hullumajast vabanenud endine näitleja ja näitekirjanik Joosua Iibus.

"Kivisilla" keskmise osa moodustab Benno Marani päevik, mis kuidagi keerulisi teid pidi on jõudnud autori kätte koos kirjaga, et Benno Maran sugugi ei hukkunud Berliini pommitamisel, vaid elab veel kuskil sealpool raudeesriiet. See kiri on üks osavamaid võtteid anda fiktsioonile dokumentaalset tõetruudust. Punaste kaantega päevik haarab ajavahemikku 10. novembrist 1940 13. juunini 1941. See on sobiv meetod selle väliselt halli, aga seesmiselt rahutu aja meeletolude edasiandmiseks. Aga samal ajal lõikab see ära võimaluse jälgida tegelaste sisemist arengut. Sellepärast läheb autor teose viimases osas jälle tagasi eelmisele võttele — lastes prožektori valgusejoa langeda kord ühele, kord teisele tegelasele. Näeme nüüd, mis neist on saanud ajavoolus, õigemini, mis aeg nendega on teinud.

Loomulikult huvitavad meid kõige rohkem vanad tuttavad romaansarja algusest saadik. Neist läheb kergekaaluline, aga seesmiselt hoopis komplitseeritud ja õrnakoeline Juku Leebram vastu paratamatule hukkamisele, mitte ainult füüsilisele, vaid ka moraalsele katastroofile, kui ta on sunnitud osa võtma küüditamisest. Naatan Üirike satub Tartu vanglasse — ja pääseb sealt imekombel. Ka Benno Maran tõmbub kõrvale, satub isegi metsavendade hulka, ilma et temast saaks traditsioonilist kangelast. "Ükski meie senistest tegelastest ei sobinud kangelaseks," ütleb autor. Ükski neist ei sobinud ka märtriiks, kui selleks mitte pidada Juku Leebramit, ja temagi säilitab autor järgmise romaani jaoks. Ka Verner Taklaja liitub metsavendadega ja jõuab Tartusse, et näha selle esimest põlemist. Kivisilla õhulaskmist ei näe neist keegi — kõige lähemale sellele satub Naatan Üirike, kes vanglast koju jõudes leiab oma toas ühe aknast sisselennanud kivimüraka.

Nagu vastukaaluks aja hävitavale voolule on Kangro asetanud romaani lõppu fiktiivse näidendi, mitte küll Joosua Iibuse oma, kuidgi temale siin on sõna antud. Iseloomulikud on näidendi viimased sõnad: "Kõik kordub niikuinii ja tuleb uuesti tagasi."

Pakis, mille autor sai Benno Maranilt, oli kaks raamatut, üks

Väljasõidulaeval Hallands Vederöle 1965. Tamara Reitalu, Bernard, Maria ja Eeva Merike Kangro.

punane, teine must. Punaste kaantega raamat sisaldas päeviku nõukogude okupatsiooni ajast. Kui Kangro järgmine romaan kandis nime "Must raamat" (1965), võis arvata, et ta nüüd on avanud selle mustakaanelise raamatu. Ja nii see on — üllatus seisab seekord selles, et autor on tulnud vastu lugeja ootustele.

Benno Marani must raamat sisaldab ta päeviku saksa okupatsiooni ajast, 3. detsembrist 1941, 3. maini 1943. See ei hõlma muidugi kogu perioodi — okupatsiooni alguse ja lõpuosa kirjeldamisel on autor kasutanud sama meetodit, mis eelmises romaanis. "Must raamat" algab Joosua Iibuse tagasitulekuga "vabastatud" Tartusse, kus ta näeb laternaposti poodud punast tegelast. On tulnud aeg, mida Gustav Suits juba kaksikümne aastat varem oli värsis kujutanud: "... kägistajat kägistati, vägistajat vägistati." Kui Kangro esimeses trilooias sündmustiku lõng tundub mõnikord meelega sassi aetud, siis nüüd on tal vaevalt põhjust seda teha. Olukord on ise küllalt segane, paradoksaalne, mõnikord lausa hullumeelne. Pole siis koge-

mata nii sattunud, et me läheneme seekord Tartule just Joosua Iibuse silmadega. Varsti on ka tema nimi kuulutusepostidel: "Poomise läbi surma mõistetud ja otsus täide saadetud." Ja Naatan Üirike, kes vaevalt pääses veresaunast Tartu vanglas, on niisama varsti uue võimu poolt vangistatud.

"Musta raamatu" põhimeeleolu on veelgi masendavam kui "Kivisilla" oma. Vahest selletõttu, et uus terror tundub veelgi mõttetum, vahest ka seetõttu, et see kestab kauemini. Benno Marani must päevik ei ole enam võrtsitatud irooniaga ja võllahuumoriga, nagu oli ta punane. Lihtsa olemasolu küsimus näib olevat muutunud teravamaks. Sel ajal tegelikult laialt valitsenud naiivsest optimismist, mis pimesi ootas mingit "kolmandat imet" möödub Kangro olakehitusega. Kuigi ta ei eita nooruslikku kangelasmeelsust selle mõttetuse kiuste.

Juku Leebrami märtrisaatus jõuab siin lõpule. Tema matusekirjelduses on seda "musta huumorit", mis antud olukorras ei mõju kergendavalt, vaid vastupidi. Kuid nagu öeldud, surm ei lõpeta Kangro tegelaste olemasolu. Me ei saa päris kindlasti teada, kas Juku laip oli selles kastis, mis auku aeti, või mitte. Ja varsti on liikvel jutud, et teda siin ja seal on uuesti nähtud.

Ka teised tegelased ilmuvad ja kaovad, kuigi just mitte üle elu ja surma piiri. Lugejale võib kujuneda raskeks nende saatusekäiku jälgida, ja Kangro ei tee seda sellega hõlpsamaks, et ta segab reaalsust, unenägusid ja unistusi, ainult kavatsatud ja tõesti tehtud tegusid. Aga nii see oli sel ajal, mil paljugi põhjenes ainult kuuldustel, sageli üksteisele vasturääkivail. Verner Taklaja teekond viib pärast metsavendlust Kaitsepataljoni, sealt erru ja siis jälle Omakaitse. Naatan Üirikese saatuse määrab sundmobilisatsioon. Isegi Benno Maran, kellele seni on antud peamiselt sündmusi kommenteerida, satub selle närvilise edasi-tagasi rahmeldamise voolu. Ta põgeneb üle lahe Soome, aga tuleb sealt millegipärast tagasi, kuigi ta on skeptiline nende unistuste suhtes, mida hellitavad Rahvuskomitee tegelased. Võib-olla on ta tagasituleku tõukejõuks tantsijanna Eba, kel on õnnestunud kõrvale tõrjuda Saksamaale ümber asunud Hertsi kuju. Aga ka Eba viibib surma läheduses, võib-olla juba üle piiri. Me ei saa seda kindlasti teada. Igatahes satub Benno Maran nüüd Tallinna pommitamise tagajärgede tunnistajaks. Ja siin, poollunenäolises stseenis, kus segunevad surnud ja elavad, — kas oleme jälle tsoonis? — lõpeb see teos.

Nii kaugele on Kangro jõudnud oma Tartu seeriaga. Selle kuues raamat, "Keeristuli", mis peaks lõpetama teise triloogia, on juba käsi-kirjas valmis. Aga selle sisu ennustamine oleks tänamatu ettevõte. Arvestades "Musta raamatut" küsib Ants Oras (Tulimuld nr 4, 1965): "Milliseks kujuneb lõplik kokkuvõtt, niivõrd kui seda üldse tulla saab?" Arvestades Kangro romaanitsükli senist teed võib arvata, et seda kokkuvõtet tõepoolest ei tule. Ajas ei ole sümmeetriat nagu ruumis, meie katsed seda ringikujuliselt algusesse tagasi viia on vägivaldsed. Mingit kokkuvõtet, kui me selleks ei pea unenäolist Eestis käiku, ei andnud ka esimene triloogia, kuigi see seal oleks võimalik olnud. Niipalju kui teada, lõpeb ka "Keeristuli" samasuguse väljamurdega oma ajast — 1944-nda aasta sügisest tänapäeva. Aga väljamurde lava ei asu seekord Tartus, vaid Helsingis.

"Kas me siis mitte iialgi kuhugi välja ei jõua?" küsib Benno Maran "Tartu" lõpus. Ja Justus Pernambuk vastab: "... kui me kunagi kuhugi välja jõuame, siis ainult uuesti samale kaldale, kust lahkusime äraarvamata palju aega tagasi." See on nagu Einsteini suletud ruum, selle mõõtmed on liiga suured, et meie inimlik arusaamine suudaks neid täiesti haarata.

Neis mõtudes muutub ka Tartu ainult mikrokosmoseks, lombiks universumis, mida Kangro on vaadelnud ja kirjeldanud sama hoolega ja armastusega nagu ta vaatles oma pisimaailma "Sonettides". Et sellest on saanud, nii väliseilt mõõtmeilt kui ka sisuliselt, elu- ja mõttrikkuselt suur teos, on hoopis teine asi.

15.

Ajavahemikus 1935—1967 on Bernard Kangrolt ilmunud 23 ilukirjanduslikku teost: 12 luuletuskogu, 10 romaani ja üks kogu näidendeid. Peale selle teaduslik uurimus "Eesti soneti ajalugu", bibliograafia vabas maailmas ilmunud eesti raamatuid mitmes eriväljaandes ja -keeles, bibliograafiline ja biograafiline osa Ants Orase koostatud ülevaateteoses "Estonian Literature in Exile" (1967). Rääkimata neist teostest, kus ta esineb kas koostajana või toimetajana. Kaks luulevalimikku, millest teine, üsna õhuke ilmus Nõukogude Eestis 1967 nime all "Võõramaa õhtu". Neli raamatut esitavad tõlkeid neljas eri keeles. Võimatu oleks siin loetella kõiki artikleid aja-

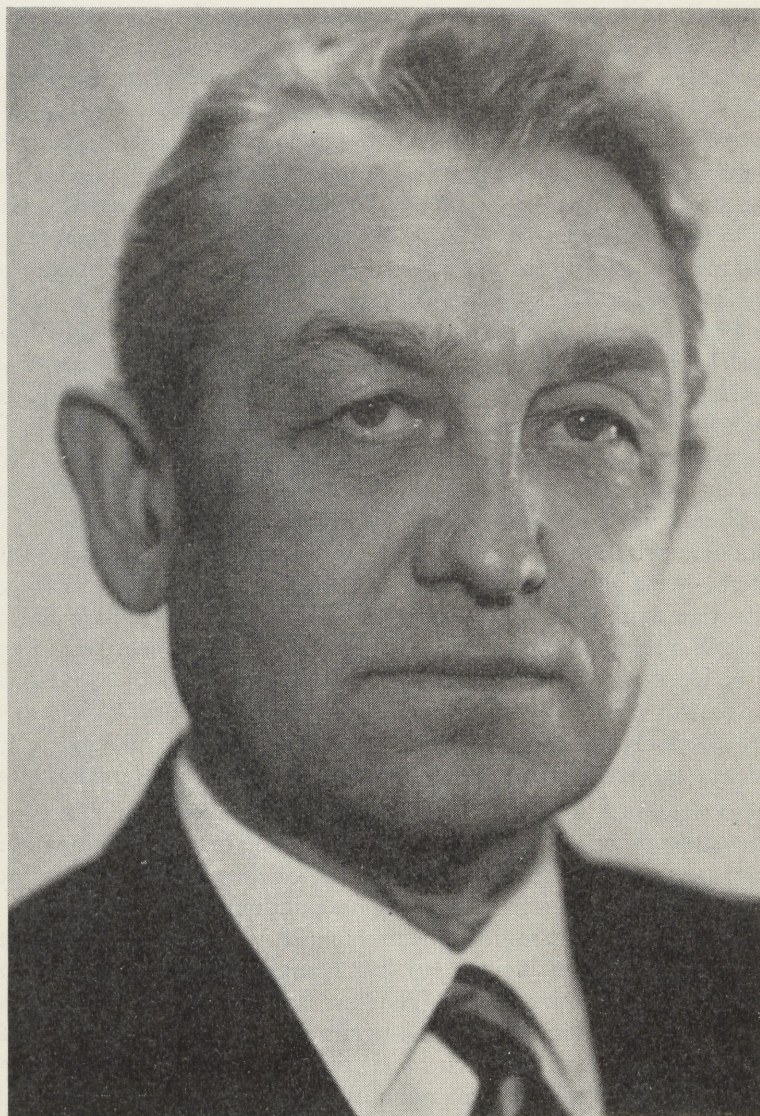
kirjades ja ajalehtedes, kirjaniku töölaualt siia-sinna lennanud lahtisi lehti.

Juba kvantitatiivse kokkuvõtte tegemine valmistab selletõttu raskusi. Veelgi raskem on mingisugune kvalitatiivne kokkuvõte, kirjaniku kogu loomingu viimine mingi ühise nimetaja alla. Inimene, kes elab ja loob, ei ole midagi püsivat ja muutumatut. Seda alalise muutumise probleemi on Kangro ise lahanud "Jäälätetes" ja jõudnud otsusele, et inimene on protsess, mis jätkub isegi peale surma. Kirjanik, nagu iga inimene, koosneb erinevaist ja sageli omavahel sõjajalal olevaist komponentidest. "Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust," ütleb Schiller ja on siin seda probleemi ülimalt lihtsutanud. Kirjanik võib olla, mitte ainult eriaegadel, vaid samaaegselt pessimist ja optimist, skeptik ja usklik, taganeja ja võitleja. Kuidas teisi saakski ta kujutada selle maailma komplitseeritust?

Aga mõningad peajooned on siiski silmatorkavad. Kirjanduslooliselt kuulub Kangro nn. arbujate generatsiooni. Aga arbujad ei tulnud mingi programmiga, mingi loosungiga. Kui neil siiski oli teatav ühine maailmavaateline ja kunstiline platvorm, oli see kujunenud ja kristalliseerunud iseenesest, sageli juba enne kui nad Tartus kokku said. Vaimusugulus lähendas neid üksteisele, oli gruppide kuulamise eeldus, mitte selle tulemus.

Arbujaid iseloomustas kõige laiemas haardes liberaalne individualism, maailmavaateline skeptitsism paaris sügava aukartusega vaimse kultuuri ja mineviku kultuuripärandi ees. Viimane neist väljendub nähtavalt ka nende väljendusvormi tugevas distsipliinis. Neile printsiipidele on Kangro alati truuks jäänud. Tõsi küll, ta ei jälgi Talviku ja Alveri eeskuju traditsioonilise värsivormi võimalikult täiuslikuks viimistlemises — juba "Sonettides" patustab ta meelega reeglite vastu ja asub "Reheahjus" vormiliste seikluste teele. Aga ta ei muutu kunagi hoolimatuks vormi vastu. Ka kõige tugevam tundepinge ei purusta selle piire. Ei olnud ka arbujate individualism mingi boheemitsev minnalaskmine, mingi beatnik-filosoofia, vaid rõhutas kogu aeg tugevalt isiklikku vastutustunnet. "Meie saatus on püsida tüüril kõigi lootuste avariiski," nagu ütleb Heiti Talvik.

Aga on õige, et arbujate maailmavaade oli põhiliselt skeptitsistlik, kõige tagapõhjaks jumalate hämaruse traagika tunnetus. See skeptiline hoiak ja pessimistlik heroism käib punase joonena läbi Bernard Kangro loominguga. Sellel pessimismil võib Kangro puhul olla ka oma terapeutiline või, ütleksime isegi, loitsiv eesmärk —

olla ette valmistatud kõigeks, et vältida pettumusi, katsuda kurja ta nime väljajätlemisega juba ette kahjutuks teha.

Reaalse ja kujutletava maailma vahekord on olnud üheks Kangro põhiprobleemiks juba noorusest saadik, nagu ta ise jutustab mälestuslikus killus "Maailm on mu kujutus". Hiljem on sellest saanud reaalse ja kujutatava maailma vahekord. "Tõelikkus ei ole muidu haaratav kui tunnetava mina kaudu. Ja seal on oma reaalsus. See maailm, mis me oma vaimus loome, on samuti reaalne." Oma Tartu-romaanides on Kangro korduvalt reaalsusest välja murdnud, et sellega päästa looja suveräänsust, rõhutada vaimu üleolekut mateeriast.

Kangro ei ole niisiis materialist, aga kristlus jääb talle oma olemuselt võõraks. "Taeva võtmeis", kus ta sellele probleemikompleksile läheneb, on ta lõpuks veelgi skeptilisem kui Tammsaare — ta kahtleb mitte ainult õndsakssaamise võimaluses, vaid selle olemuses ja väärtuses üldse. Ometi on surma probleem see, mis teda kogu aeg jälgib, — eriti Tartu-seerias viibime sageli elu ja surma piirimaal. Kõige selgemini väljendub ta hoiak vahest "Kivisillas", Benno Marani kirjas autorile: "Mäletame, et vana Surmajõel sõudev igavene paadimees viis lahkujad Varjude Riiki, kus nad edasi elasid, kuhu mõni kangelane sisse tungis ja tagasigi tuli. See oli üks kindel mõiste — See l p o o l n e. Sina aga väidad, et sel igavikujõel pole üldse teist kallast ja kui kuhugi välja jõutakse, siis samale kaldale tagasi. See on ootamatu kujutus. Suletakse kõik perspektiivid: Lõpp, lõplik lõpp, muud mitte midagi. Ühel udusel kevadööl astud paati, vesi valkab veidi, aerud kolksuvad summutatult, kuski ähmaks veel nagu jutikseljalist valgushelki. Siis ei järgne enam midagi, ei üleminekut ega teist kallast. Kõik, mis on, on ainult S i i n p o o l n e."

Aga Kangrol on teine pidepunkt ja jõuallikas, sama, mis tegi võitmatuks Antaiose kreeka mütoloogias. Side maaga ja minevikuga, koduga ja esivanematega — see, millest oli juttu juba esimeses peatükis. See usk, kui seda parema sõna puudumisel nii nimetada, on üsna lähedal sellele, milleni jõuab Henrik Visnapuu oma mälestusteraaamatu "Päike ja jõgi" lõpul. Ka Kangro religioon, nii nagu see väljendub ta loomingus, on lähedane sellele — kas tõelisele või tagantjärele kujutletule — soome-ugrilisele maailmavaatele, mis näeb elu kui lõpmatut juurdekasvu samal tüvel.

Paljud sellest, mis Kangro paguluses on kirjutanud, on olnud tingitud just sellest eriolukorrast, pagulusest. See olukord on talle mõnikord peale sundinud lohutaja ja julgustaja osa, nagu meile kõigile.

Me ei tea, milliseks oleks kujunenud Kangro luule, kui see oleks saanud jätkuda v a b a l kodumaal. Milliseks oleksid kujunenud ta Tartu romaanid, kui need oleksid võinud lõppeda kolmanda osaga, kui a e g poleks sundinud neile lisa kirjutama? Paradoksaalne küll, aga võib oletada, et ta skeptiline põhiolemus, ta traagiline elutunne oleks vahest veelgi markantsemalt esile kerkinud. Muidugi ainult oletus, aga siiski. Kuid ka nüüd võib öelda, et sageli käibel olev pilt Kangrost kui pagulaspõlve pühapäevalaulikust on tugevasti moondatud, ja selle ekslikkus ilmneb, kui vähegi vaevume tungima ta loomingu pinna alla. Aga lõppude lõpuks loovad lugejad sageli kirjniku oma näo järgi.

Pöördume lõpuks tagasi algusesse. "Kogu meie kodumaa pilt, selle sõbralik emapale..." See, mida meile pakub Kangro looming, nii luules kui ka proosas, on kodumaa pale, emapale, kuigi mitte alati sõbralik. Sel näol ei puudu valjud kortsud, see võib olla kõva ja kalk nagu paas. Aga see on ilmekas nägu, rikas ning vahelduv, ja selle arvatuid jooni, ka kõige väiksemaid, mida me ise oleksime vaevalt märganud, on ta käsi nähtavaks teinud ja jäädvustanud.

Solna 1967.

BERNARD KANGROLT ILMUNUD TEOSED:

Luuletuskogud

Sonetid. Tartu 1935.
Vanad majad. Tartu 1937.
Rebeabi. Tartu 1939.
Põlenud puu. Karlstad 1945.
Pühapäev. Karlstad 1946.
Seitsmes öö. Lund 1947.
Tulease. Lund 1949.
Veebruar. Lund 1951.
Eikellegi maa. Lund 1952.
Suvihari. Lund 1955.
September. Lund 1964.
Varjumaa. Lund 1966.

Ajatu mälestus. Lund 1960.
Võõramaa õhtu. Tallinn 1967.

Romaanid

Igatsetud maa. Göteborg 1949.
Kuma taevavannal. Göteborg 1950.
Peipsi. Lund 1954.
Taeva võtmed. Lund 1956.
Sinine värav. Lund 1957.
Jäälätted. Lund 1959.
Emajõgi. Lund 1961.
Tartu. Lund 1962.
Kivisild. Lund 1963.
Must raamat. Lund 1965.

Näidendid

Merre vajunud saar. Lund 1967.

Uuritut, koostatut, toimetatut

Eesti soneti ajalugu. Tartu 1938.
 E. Enno, *Valitud värsid.* Tartu 1937.
 L. Koidula, *Valitud luuletused.* Tallinn 1944.
 A. H. Tammsaare, *Valitud novellid ja miniatuurid.* Tallinn 1945. (Koo-
 staja nimi kustutatud.)

E. Enno, *Kadunud kodu.* Göteborg 1950.

Kirjanikult lugejale. Lund 1953.
Eduard Wiiralt 1898—1954. Lund 1954.

Lugejalt kirjanikule. Lund 1955 (koos V. Uibopuuga).

Meie maa I—IV. Lund 1955—57 (koos V. Uibopuuga).

Eesti raamat vabas maailmas / Eestiläinen kirjja vapaassa maailmassa / Das estnische Buch in der freien Welt / Estonian Books published in Exile. Stockholm 1957.

Eesti talu. Lund 1959 (koos V. Uibopuuga).

Estniska boken i den fria världen / Estonian Books published in Exile. Stockholm 1960.

Estlands ansikte / The Face of Estonia. Lund 1960—61 (koos V. Uibopuuga).

August Gailit 1891—1960. Lund 1961 (koos V. Uibopuuga).

Eesti raamat vabas maailmas. Lund 1966.

Den estniska boken i den fria världen. Stockholm 1966.

Ants Oras, *Estonian Literature in Exile.* (Bio- ja bibliograafiline osa) Lund 1967.

Tõlked võõrkeeltesse

Earthbound. Tõlk. W. K. Matthews. Lund 1951.

Flucht und Bleibe. Tõlk. H. Stock. Lund 1954.

Liekihtivä jälki. Tõlk. L. Kettunen. Jyväskylä 1956.

Zilie varti. Tõlk. Z. Zemdega. Minneapolis 1958.

1 0300 00212806 6

Lühimonograafiade sari "Meie Kirjanikke" hõlmab ajajooksul kõiki meie esileküündivamaid autoreid. Selle eesmärgiks on pakkuda kõigile arusaadavas vormis ülevaateid eesti kirjanike elust ja loomingust meie paremate kirjandusloolaste ja kriitikute sulest. Sisaldades palju uudismaterjali ja seni avaldamata uurimistulemusi kujuneb MK sari asendamatuks kogumikuks. Tuues andmeid ja hinnanguid ka meie nooremast generatsioonist, moodustab ta iseenesest ka meie uue, seni kirjutamata kirjandusloo algpeatüki. Varustatult rikkalikult fotodega pakub MK sari meie laialipillatud lugejaskonnale ka sõna otseses mõttes konkreetseid pilte meie kirjanikest, teenides niiviisi lugeja ja looja vahelise kontakti süvendamise eesmärki.

MK seeriat saab osta kas üksikraamatute või tsüklite (6 raamatut) kaupa ette makstes. Järgnevas toome ära hinnad eri mail. Üksikraamatute kaupa:

Rootsi - kr. 7:70, USA ja Kanada - \$ 1.85, Inglismaa, Uus-Meremaa - 12 sh., Austraalia - \$ 1.50, Saksamaa - DM 6:20, Taani - Dkr. 9:—, Tsüklite (6 raamatut) kaupa ette makstes: Kr. 40:—, \$ 10.00, £ 3/8/-, \$ 8.30, DM 33:—, Dkr. 46:—.

Ilmunud:

A. Mägi:

Karl Ristikivi

A. Kurlents:

Karl Rumor

A. Oras:

Marie Under

H. Eller:

Arvo Mägi

M. Jürma:

Pedro Krusten

R. Kolk:

August Mälk

A. Mägi:

Lühike eesti kirjanduslugu I

A. Mägi:

Lühike eesti kirjanduslugu II

K. Ristikivi:

Bernard Kangro

Ilmumas:

A. Mägi:

Gert Helbemäe

H. Oja

Arved Viirlaid

H. Eller:

Peeter Lindsaar

H. Salu:

Albert Kivikas

A. Aspel:

Ants Oras

49747

149645